

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПСИХОТЕРАПІЇ**

Кафедра клінічної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

**Чинники формування особистості з нарцисичною
детермінантою**

Виконала:

студентка 2-го курсу групи ПМ - 212
спеціальності 053 Психологія
освітньо-професійна програма Клінічна
психологія

Кирницька Марія Олексіївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

Науковий керівник:

к.психол.н.
(наукова ступінь, вчене звання)

Крайлюк Анна Іванівна
(прізвище, ім'я, по батькові)

Робота рекомендована до захисту
рішенням кафедри клінічної психології

Протокол № _____ від «_____» червня 2023р.

Зав. кафедри _____ д.психол.н.,с.н.с. Лисенко Ірина Павлівна
підпис (наукова ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ ЯВИЩА НАРЦИСИЗМУ. МЕЖА МІЖ НОРМОЮ І ПАТОЛОГІЄЮ	
1.1. Нарцисизм як індивідуальне та суспільне явище. Фактори формування нарцисизму.....	8
1.2. Особливості Я-концепції нарцисичної особистості. Типологія нарцисизму. Нарцисичний розлад.....	15
1.3. Батьківські установки, тип прив'язаності та локус контролю як чинники формування нарцисичної особистості.....	24
Висновки до розділу I.....	29
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ З НАРЦИСИЧНОЮ ДЕТЕРМІНАНТОЮ	
2.1. Методологічні підходи дослідження причин нарцисизму.....	31
2.2. Організація дослідження.....	37
2.3. Контрольна та експериментальна вибірки.....	39
Висновки до розділу II.....	44
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ З НАРЦИСИЧНОЮ ДЕТЕРМІНАНТОЮ	
3.1. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	46
3.2. Визначення ключових чинників розвитку нарцисизму.....	67
3.3. Обґрунтування та розробка методів психологічної інтервенції.....	70
Висновки до розділу III.....	79
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Проблема нарцисизму стає все більш актуальною у сучасному світі з кожним роком. Повномасштабне вторгнення росії в Україну змушує майже кожного щодня стикатися з агресією та терором окупантів, страждати від постійних обстрілів морально та фізично, зі страхом замислюючись про те, що українське «завтра» залежить від чергового задуму особи, яка реалізовує свою «історичну місію». Психолог С.Ахтар зазначає, що постійне прагнення тероризму прямо пов'язане з нарцисичною складовою, зокрема вірою у свою винятковість та бажанням довести це усьому світу. Шляхом насилля над іншими терорист бореться зі своїм страхом, знищуючи образ жертви у власній свідомості, щоб стати стерпним для самого себе. Розв'язання війни як самоствердження за рахунок принижень, насильства та вбивств відображає найвищий ступінь прояву нарцисичної травми. Професор А. Кругланскі називає цю травму реакцією на уявну несправедливість, коли головною мотивацією стає захист «фасаду гідності» через покарання ні в чому не винних людей.

Розглядаючи інші прояви нарцисизму сьогодення, які не є агресивними або радикальними, можна відзначити зокрема соціальні мережі: люди схильні демонструвати своє життя у вигляді «ідеальних» фотографій і відео, що призводить до залежності від захоплення своєю зовнішністю та її зображенням; людина починає жити думками про необхідність справити враження на інших, культивувати перебільшення своєї важливості у віртуальному світі та як наслідок – у реальному житті. Реклама також є потужним чинником насадження нарцисичних рис у суспільстві, оскільки диктує стандарти краси й успіху, відповідаючи яким особистість стає нібито більш упевненою в собі. Окрім того, все більше технологій і сервісів дозволяють уникати проблем і труднощів, що призводить до зменшення стресостійкості та здатності протистояти викликам. Культурний контекст відіграє свою роль у прояві нарцисичної динаміки. Багато культур

пошановують індивідуальні досягнення та успіхи, що підштовхує людей до нарцистичного прагнення вирізнитися від інших та проявляти у нездоровий спосіб. Високий нарцистичний радикал може бути і результатом психічних розладів, таких як порушення особистісного розвитку або психоз.

Незважаючи на те, що термін «нарцисизм» було введено у психологічну літературу ще у 1914 році, дослідження цієї проблеми почали набувати значного розгляду лише у другій половині ХХ століття. Один з перших науковців-дослідників нарцисизму З.Фройд описував нарцисизм як «усталене сприйняття себе як об'єкта любові». На відміну від свого попередника, Е.Фромм трактував це явище саме як «психічну хворобу, що полягає у постійній потребі піднесення своєї особистості над іншими». Вивченням нарцисичних проявів займалися також К.Хорні, Г.Кохут, Р.Розенберг, О.Кернберг, Н.Мак-Вільямс, Дж.Нерсісян та інші. Серед українських вчених слід відзначити О.Саннікову (варіації нарцисизму та різні типи емоційності), О.Смольницьку (психоаналітичний аспект перверзного нарцисизму), Н.Меленчук (взаємозв'язок локусу контролю та нарцисизму), І.Кахно (Я-концепція нарцисичної особистості), Г.Васильєва (нарцисизм у соціальному вимірі: норма і патологія). Спільним знаменником усіх теорій є те, що нарцисизм може мати різні форми, зокрема здоровий та нездоровий типи. Перший корисний для розвитку особистості та підвищення самооцінки, тоді як нездоровий (Narcissistic personality disorder за DSM-V) супроводжується повною відсутністю емпатії та несвідомим пошуком емоційного ресурсу для підтримки самості.

Дослідження явища нарцисизму проводяться давно, проте існує ряд певних недоліків: відсутність уніфікованого підходу до визначення та діагностики нарцисичного розладу особистості; різні критерії та інструменти для вимірювання нарцисизму, що ускладнює порівняння результатів досліджень; брак репрезентативності вибірки; групова обмеженість учасників (зазвичай це студенти), що може призводити до спотворення результатів та

неправильного узагальнення; обмеженість використовуваних методів дослідження, що зумовлює необ'єктивність та неточність відображення реальної поведінки та мислення людей з нарцисичним радикалом; відсутність узагальнених результатів досліджень, які б оприявнювали характерні риси та прояви нарцисизму у різних культурах та соціальних середовищах. Найвідоміші психометричні методики, що діагностують нарцисизм: Опитувальник нарцисизму NPI (Narcissistic Personality Inventory), опитувальник Міллон (Millon Clinical Multiaxial Inventory), Самооцінка нарцисизму (Self-Report Narcissism Scale), Комп'ютерна тестова батарея Торонто (Toronto Computerized Assessment Battery). Серед сучасних досліджень нарцисизму увага приділяється аналізу взаємозв'язку цього явища з такими чинниками як депресія та тривожність ("The role of grandiose and vulnerable narcissism in predicting depression, anxiety, and stress symptoms" (2021) / "Narcissism and depression: a longitudinal perspective" (2013).

Об'єктом дослідження нашої роботи є нарцисизм як явище в поведінці людини.

Предмет дослідження: причини виникнення особистісних рис і явищ поведінки, пов'язаних з нарцисизмом, такі як потреба в прихильності, недостатня емпатія та їх взаємозв'язок з типом прив'язаності, батьківсько-дитячими відносинами у дитинстві, локусом контролю та віковими особливостями.

Мета дослідження: експериментальне обґрунтування причин розвитку нарцисичних проявів.

Завдання дослідження:

- 1) визначення характерних ознак нарцисистичної поведінки, що дозволить відрізнити її від інших особистісних рис; 2) аналіз причин та динаміки розвитку нарцисистичних рис; 3) встановлення взаємозв'язку нарцисистичної поведінки з такими факторами: тип прив'язаності, батьківські

установки (моделі поведінки), локус суб'єктивного контролю, вік, особливості міжособистісних відносин; 4) аналіз ефективних методів психологічної корекції нарцисистичних рис особистості.

Серед методів дослідження застосовано анкетування, тестування та аналітика отриманих даних (статистична обробка). Тестування включають такі методики: Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-14 (D. Ames, P. Rose, C. Anderson, 2006; в адаптації І. Кривенко, Н. Пилат, О.Сеник, 2020), Тест на тип прив'язаності (Annie Chen, 2019), переклад: Е. Кротова (2021), Методика вивчення батьківських установок RAPI та опитувальник «Локус контролю». Вибір таких методів можна пояснити недостатністю досліджень комплексного зв'язку моделей прив'язаності, дитячих поведінкових стратегій та суб'єктивної оцінки себе, тобто суми впливів на розвиток нарцисистичних рис. Існують окремі дослідження взаємозв'язків нарцисизму та батьківських установок, типу прихильності та нарцисистичного самооцінювання, а також пов'язаності локусу контролю та рівня нарцисизму – проте лише у вигляді статей та оглядів (Journal of Research in Personality, Journal of Personality and Social Psychology). У комплексі ці три метрики для дослідження причин виникнення нарцисизму не застосовувались, що і зумовлює наукову новизну даної роботи.

Характеристика дослідницької вибірки. Загальна кількість учасників дослідження становить 76 осіб, з них 13% чоловіки, 83% – жінки.

Дослідження особистості з нарцисичною детермінантою має теоретичну значущість для розвитку наук про людину. Нарцисизм є складним та багатогранним поняттям, яке потребує ретельного аналізу для розуміння механізмів його формування та визначення його впливу на поведінку та ставлення людини до себе та інших як в особистісному, так і в глобальному контекстах.

Практична значущість теми є значною, оскільки нарцисична особистість може мати серйозні наслідки для самої себе та свого оточення. Обізнаність

щодо механізмів нарцисизму є корисною для побудови дистантної взаємодії з нарцисичною особистістю, вибудовуванню власних кордонів або швидшому виходу зі стосунків з нарцисичним партнером. Дослідження нарцисизму знаходить практичне застосування в різних сферах, наприклад, в бізнесі, де нарцисичні особистості, маючи схильність до лідерства та агресивного підвищення мотивації, ставлять при цьому під загрозу ефективність командної роботи.

Результати дослідження можуть бути корисні при побудові психологічної інтервенції з метою поліпшення емоційного стану нарцисичного клієнта, покращення його стосунків з близькими людьми та зменшення негативних проявів нарцисизму.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ ЯВИЩА НАРЦИСИЗМУ. МЕЖА МІЖ НОРМОЮ І ПАТОЛОГІЄЮ

1.1. Нарцисизм як індивідуальне та суспільне явище. Фактори формування нарцисизму

Перший підрозділ роботи присвячений теоретичному аналізу проявів нарцисизму та факторів, які впливають на формування нарцистичної особистості. Для більш глибокого розуміння контексту дослідження, необхідно ознайомитись з основними поняттями, що будуть використовуватися в цьому розділі, а саме поняття *нарцисизм* та *особистість*.

Поняття нарцисизму. Шляхи інтерпретації поняття нарцисизму складні та багатогранні. Цікаво, що термін походить від грецького міфу про Нарциса, складеного давньогрецьким поетом Овідієм. За сюжетом, Нарцис – красивий юнак, який закохується у своє відображення у ставку і проводить дні й ночі, дивлячись на себе і забуваючи про все інше. Нарцис не може відірватися від свого відображення і в підсумку помирає на березі ставка [18].

Сучасна наукова теорія нарцисизму побудована на відповідності до цієї міфологічної історії, зокрема англійський учений Х.Елліс ввів поняття нарцисизму у своїй праці «Аутоеротизм: психологічне дослідження». Він описав це явище як форму поведінки, що демонструє егоїзм та самозакоханість [10].

Відомий американський психолог Кіт Кемпбелл визначає нарцисизм як завищений образ себе, що є патологічним захопленням власним «я» і виявляється у високій самооцінці, потребі в адмірації та прагненні домінування над іншими [34].

За американським словником Мерріам-Вебстер термін «нарцисизм» має три взаємопов'язані значення. Перше – егоїзм та самоцентризм; друге – «розлад особистості нарцисичного типу», третє – «любов або сексуальне

бажання власного тіла» [22]. Суттєвий факт: у 2022 році цей словник визначив слово року, а саме *газлайтинг*, що є ознакою поведінкової стратегії особистості з вираженим нарцисичним радикалом. Укладачі словника вважають, що «в епоху дезінформації – «фейкових новин», теорій змови, тролів у Twitter та глибоких фейків – «газлайтинг» став визначенням нашого часу (...) У 2022 році спостерігалось збільшення кількості запитів на даний термін аж на 1740%, а високий інтерес до слова зберігався протягом цілого року.» Газлайтинг є проявом психологічної маніпуляції, спрямований на те, щоб жертва сумнівалась у своєму сприйнятті реальності, достовірності думок або спогадів, що призводить до емоційної та інтелектуальної невизначеності або психічної нестабільності (усе залежить від ступеню проявів газлайтингу). Це є суттєвою характеристикою щодо впливу нарцисичних проявів особистості на різні сфери життя сьогодення [28], [17].

Поняття особистості. Особистість – це сукупність психологічних особливостей, які формуються у людини під впливом соціального середовища, генетичних факторів і досвіду взаємодії з оточуючим світом.

Фактори, що впливають на формування нарцисичної особистості можуть включати в себе різні аспекти, такі як генетичні чинники, виховання, соціальне середовище, культурні впливи та інші. Втім, питання щодо появи первинного нарцисизму є дискусійними.

3. Фройд розглядав нарцисизм як екзистенційний стан дитини ще до появи її Его (внутрішньоутробний період, коли розщеплення між суб'єктивним та зовнішнім світом ще не існує), внаслідок чого стійкий нарцисизм розвивається в ранньому дитинстві, дитина сфокусована лише на собі і фокусує увагу матері на собі [25]. Мелані Кляйн, на відміну від Фройда, стверджувала, що немає підстав говорити про нарцисичну стадію розвитку, оскільки об'єктні стосунки виникають з моменту існування. Вона виявила, що діти в ранньому віці вже мають Его, котре активно залучено в такі психічні процеси, як ідеалізація, знецінення, розщеплення [54]. О. Кернберг розробив

концепцію раннього нарцисизму і вважав, що він є патологічним процесом «великого голоду» або «оральною люттю», тобто, йдеться про поступове формування психічної структури нарцисичної особистості [9]. На відміну від О. Кернберга, Г.Кохут (як і М.Кляйн) запропонував концепцію «нарцисичного вразливого еґо», яка передбачає, що нарцисичні риси особистості можуть бути сформовані у відповідь на травматичні досвіди. Він називав нарцисизм не патологічним процесом, а хворобливим відхиленням, що виникає через затримку в психічному розвитку: існувала емоційна неспроможність батьків зрозуміти дитину та прийняти її емоції, що призвело до формування у дитини ідеалізованого образу, який не має власних меж і є нереальним [55]. На думку Дж. Холмс, нарцисичний суб'єкт «об'єднує в собі три рівні почуттів: зовнішнє заперечення значущості і впливаючи з цього самосхвалення, під яким знаходиться всепоглинаюча оральна заздрість і фрустрована жага люблячої турботи» [50]. У подальшому нарцисизм вивчали інші відомі вчені, зокрема Е. Фромм, К.Горні, Н.Мак-Вільямс, Н.Гейбель Купер, Г. Гранд та інші. Кожен з них розглядав дане явище з різних точок зору, але вони всі погоджуються з тим, що нарцисизм є важливим показником формування особистості та взаємодії зі світом.

Дослідження патологічного нарцисизму показують, що його причини можуть бути пов'язані з травматичними подіями, які відбулися у ранньому дитинстві близько трьох років. Згідно з психоаналітичним підходом, ці травми не обов'язково є наслідком фізичного чи сексуального насильства, а найчастіше полягають у зневазі та повному відстороненні від дитини її батьками, несприйнятті її внутрішнього світу, недостатньому та поверховому спілкуванні, сильній критиці та суворості – усе перераховане окремо або у найгіршому випадку, в комплексі – призводить до потреби компенсувати такі втрати уваги або до повного знецінення у майбутньому [54]. У ранньому віці дитина повинна отримувати від своїх батьків підтримку та заохочення у своїх ініціативах, включення у переживання та бажання проводити час: якщо цього не відбувається, дитина не розуміє, що з нею не так, і це може призводити до

внутрішнього напруження та потреби «здаватися кимось» для оточуючих людей. Така потреба може залишатися з людиною протягом усього життя, призводячи до патологічного «перетворювання» та підлаштування свого Я до певної ролі – не просто прийнятної для інших, а такої, яка викликає захоплення, подив, обожнювання, бажання наслідувати. Особистість, яка виросла в середовищі, де велика увага приділялася зовнішнім успіхам і досягненням, може почати оцінювати себе лише за своїми здібностями та досягненнями, що призводить до формування установки «я ніколи не буду достатньо хорошим, тому змушу усіх в це повірити» (приклад дефіцитарного нарцисизму). Окрім цього, діти, які отримують суперечливі сигнали від батьків (наприклад, одній дитині дають багато уваги й визнання, а іншу принижують чи висміюють), також можуть мати складнощі з формуванням нормального ставлення до себе та інших людей, розвивають комплекси неповноцінності, які в подальшому житті можуть призвести до розвитку нарцисизму як механізму захисту [59].

Іноді – усе відбувається навпаки: дитина отримує негайне задоволення своїх потреб, прояви надмірної любові та гіперопіки. Батьки, які надмірно вихваляють своїх дітей і перебільшують їх досягнення, можуть сприяти формуванню нарцисичних рис у дитини, оскільки створюють уявлення про те, що дитина є неперевершеною і ніколи не помиляється, а це може призвести до перекрученого уявлення про самого себе в майбутньому. При зіткненні з реальним життям, коли людина стикається з відсутністю негайного задоволення та схвалювання, вона продовжує підсвідомо вимагати цього від інших людей. І хоча люди з нарцисистичними рисами можуть виглядати успішними та завзятими, насправді вони можуть страждати від психічних та особистісних проблем.

Протягом усього життя людина з вираженим нарцисичним радикалом підсвідомо бореться за любов та прийняття своїми батьками або одним із них – найчастіше мамою. «Нарцисична травма» є потужним рупором

психологічного саморуйнування, неприйняття себе внаслідок байдужості під час виховання та емоційної депривації.

Генетичний та біологічний компоненти є не досить вираженими у формуванні нарцисичної особистості. Психоаналітик Ілля Плужніков зазначає, що «... нейрофізіологічних досліджень нарцисизму мало, вони показують неспецифічні дані. У пацієнтів з нарцисичним розладом особистості можлива функціональна дефіцитарність лобних часток мозку, деяких підкіркових структур; у них знижено контроль і спостерігаються афективні спади. Такий профіль нейрофізіологічної дисфункції характерний для багатьох розладів особистості та багатьох психічних розладів [16]. Наукові дослідження, що вивчали нарцисичний розлад особистості (НРО), виявили структурні аномалії у мозку людей із цим розладом. Дослідження, проведені у 2015 році, показали зв'язок між НРО та зменшеним об'ємом сірої речовини у префронтальній та острівцевій корі (кортекс), які відповідають за саморефлексію, співчуття, психічні функції пізнання та емоційну регуляцію.

Сучасні науковці зазначають, що навіть якщо нарцисизм має генетичні основи, він «передається в сім'ях насамперед не в генетичний, а в комунікативний спосіб: батько-нарцис або вимагає від дитини, як від «продовження себе», грандіозних успіхів, або проєктує на неї нарцисичний сором і призначає «головною нікчемою» в сім'ї» [8], [68].

Сучасні дослідження вказують на те, що нарцисичні риси можуть бути більш поширені серед людей, які виростили в культурі, де індивідуалізм є важливим ціннісним орієнтиром. Наприклад, дослідження, проведені в США (від 2013р. до сьогодні), показують, що більшість американців мають нарцисичні риси, вищі за середні показники в інших країнах (Ф.Стін, Дж.Хенсон, Д.Коупленд). Дослідження, опубліковане в *Journal of Personality and Social Psychology*, показало, що нарцисистичні риси можуть бути пов'язані з ризиком розвитку психічних розладів, таких як депресія та тривожність.

Також, нарцисичні люди можуть мати проблеми зі створенням міцних та задовільних міжособистісних відносин.

Дослідження, проведене в Університеті штату Нью-Йорк, довело, що нарцисистичні риси пов'язані з більшим ризиком залежності від інтернету: учасники дослідження з вищим рівнем нарцисизму були більш схильні до тривалого перебування в Інтернеті та використання соціальних мереж, ніж ті, хто мав менш виражені нарцисистичні риси. Інший цікавий експеримент провели Джошуа Фостер та його колеги, які досліджували вплив соціальних мереж на розвиток нарцисичної особистості. У дослідження було залучено студентів, які використовували соціальні мережі протягом тривалого часу. В результаті було встановлено, що використання соціальних мереж сприяє формуванню у людей нарцисичних проявів, оскільки вони занадто часто порівнюють своє життя з життям інших та через це схильні якомога старанніше створювати ідеальну картинку напоказ.

Науковий дослід, проведений в Ізраїлі, показав, що нарцисистичні риси можуть бути пов'язані з більшим ризиком розвитку агресивності та насильства, а дослідження, проведене в Університеті Ліверпуля, виявило, що нарцисичні риси впливають на ризик розвитку проблем із сном. Учасники дослідження з вищим рівнем нарцисизму мали більші труднощі із засинанням та зазнали триваліших порушень сну, ніж ті, хто мав менш виражені нарцисичні риси.

Багатий і довгий історичний контекст досліджень сприяє розвитку нових та охоплює такі сучасні праці та відкриття щодо теми (див. також Табл.1.1):

- "The Narcissistic Personality Inventory: Alternate Form Reliability and Further Evidence of Construct Validity" (1984) - дослідження, яке вперше розробило тест на нарцисизм, що має назву Narcissistic Personality Inventory (NPI). Тест включає 40 запитань, які досліджують наявність нарцисистичних рис в особистості.

- "The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement" (2009) – дослідження аналізує зростання рівня нарцисизму в сучасному суспільстві. Автори книги досліджують причини, поширення та наслідки нарцисизму в нашому світі.
- "The Handbook of Narcissism and Narcissistic Personality Disorder: Theoretical Approaches, Empirical Findings, and Treatments" (2011) - колективна робота, яка збирає дослідження на тему нарцисизму від різних авторів. Книга містить огляд нарцисистичного розладу особистості, його діагностику та лікування, а також різні теорії та емпіричні дослідження з цієї теми.
- "The Dark Triad of Personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy" (2002) - дослідження, яке вперше об'єднує три різних типи особистості, які включають нарцисизм, макіавелізм та психопатію. Автори досліджують взаємозв'язки між цими трьома типами особистості та їх вплив на різні аспекти життя.
- "The Narcissism Spectrum Model: A Synthetic View of Narcissistic Personality" (2011) - дослідження, яке пропонує нову модель нарцисистичної особистості, яка включає в себе 7 рівнів нарцисизму, кожен з яких має свої особливості та прояви в поведінці і мисленні. Дослідження зосереджується на ідентифікації цих рівнів та розумінні того, як вони взаємодіють між собою. Результати дали нові інсайти для розуміння нарцисистичної особистості та сприяли подальшим дослідженням в цій області.
- Дослідження Дональда Віннікотта (Donald Winnicott) з психоаналізу, який виявив взаємозв'язок між матір'ю і дитиною, що мало велике значення для розуміння раннього формування нарцисистичної особистості.

Серед українських дослідників нарцисизму відзначаються О.Кравченко (вплив нарцисизму на міжособистісні відносини та поведінку), В.Петров (вплив нарцисизму на особливості конфліктів), А.Луценко (становлення

нарцисичної особистості та її сприйняття світу), І.Хомин (нарцисична особистість та її оточення), В.Шевченко (взаємозв'язок нарцисизму та психопатії), Ю.Мазур (вплив соціальних мереж на формування нарцисичних рис).

1.2. Особливості Я-концепції нарцисичної особистості. Типологія нарцисизму. Нарцисичний розлад

Для розуміння особливостей нарцисичної особистості важливо розглянути ключові ознаки нарцисизму. Дані ознаки ми спочатку розглядаємо як найчастіші прояви непатологічної симптоматики, а лише завищеного радикалу. Однією з них є завищена самооцінка (якщо розглядати відкритий, явний нарцисизм). Нарцисична особистість зазвичай має надмірно високу думку про себе, вважаючи себе більш компетентною, успішною і привабливою, ніж інші люди.

Табл. 1.1

Відкриття науковців щодо нарцисизму

Науковець	Ключові відкриття
Heinz Kohut	Теорія нарцисизму, теорія самоїлюзії, поняття «самовідданість»
Otto Kernberg	Модель структури нарцисичної особистості, поняття «нарцисичний об'єкт»
James Masterson	Модель розвитку нарцисичної особистості, теорія особистісних меж, поняття «терапевтичний контракт»
Jeffrey Young	Когнітивно-поведінкова терапія на основі концептуальної моделі нарцисизму

Зважаючи на те, що нарцисизм може бути проявом дефіциту або вразливості особистості, у такому випадку завищена самооцінка не є домінантою: мова йде про так званий «негативний» (атиповий) нарцисизм, який виявляється у тому, що людина надмірно критикує себе, ненавидить себе, але при цьому зациклена на своїй персоні та надміру стурбована своїми приbleмами, не сприймаючи труднощі чи звичайні сторонні розповіді близьких [69]. Така особистість здебільшого завжди переводить увагу та ракурс наративу на себе. Другою важливою ознакою нарцисизму є емоційна вразливість, яку людина або виявляє власними реакціями, які можна спостерігати (образа, сльози, відвертається, йде геть), або навпаки, не показує чутливі реакції на критику та відмови, демонструє сарказм, зверхність, їдкі насмішки. В обох випадках акцентується увага лише на собі та своїх емоціях, бажаннях. Третьою ознакою нарцисизму є потреба у беззаперечній підтримці та визнанні. Нарцистична особистість зазвичай вимагає постійного визнання своєї значущості, підкреслення вищості над іншими, кращості навіть тоді, коли обставини складаються не на його / її користь. Нарцистична людина часто має проблеми з емоційною регуляцією та виявляє підвищений інтерес до власної зовнішності та успіхів. Також нарцистична особистість виявляє недостатній рівень співчуття до почуттів та емоцій інших: чим вищий рівень нарцисизму, тим менш людина здатна до емпатії [64].

Я-концепція нарцисичної особистості має такі особливості:

- гіпертрофоване самовизначення: завищене уявлення про свої здібності, досягнення та важливість;
- брак емпатії: нарцисична особистість не може відчувати або зрозуміти емоції інших людей, інтереси яких не співпадають з їхніми власними;
- прагнення до влади та контролю: нарцисична особистість прагне до отримання влади та контролю над іншими людьми, щоб підтримувати своє завищене уявлення про себе;
- бажання визнання та підтримки: нарцисична особистість потребує

постійної підтримки та визнання від інших людей, щоб посилити своє самовизначення;

- руйнівний вплив на стосунки: особистість з високим рівнем нарцисизму завжди невдоволена, коли не отримує достатню кількість уваги та визнання;
- фрагментарність ідентичності: нарцистична особистість може розглядати себе як ідеальна в одних аспектах індивідуальності, але вважати себе безглуздими в інших.

Якщо особистість має велику кількість маркерів нарцисизму, зокрема занадто низький рівень емпатії або її відсутність, доцільно говорити про нарцистичний розлад особистості (Narcissistic personality disorder, NPD) – розлад особистості кластеру В (драматичний), якому притаманні завищене відчуття власної значущості, надмірна потреба у захопленні, небажання співпереживати іншим та схильність до експлуатаційної моделі взаємодії з людьми (за діагностично-статистичними критеріями американського посібника DSM-V) [27], [47]. Американська психоаналітикиня Й.Скотт зазначає, що розлад особистості є розладом характеру, який завдає незручності людині та членам її сім'ї [21]. Такі люди застосовують різні методи поведінки (які ілюструють їх деструктивні механізми психіки), щоб функціонувати у суспільстві та долати емоційні труднощі. Нарцистичні особистості з патологічними проявами ніколи не визнають ані своїх помилок, ані провини, ані свого діагнозу (див. Таблицю 2).

Існує поняття типології нарцисизму, яке охоплює його прояви в залежності від інтенсивності, деструктивізму поведінки та глибини перенесеної травми [59], [60].

Для **грандіозного (соматичного)** нарцисизму характерно: привернення уваги будь-якими шляхами, уявна «корона» на голові, почуття грандіозності; пошук реакції оточуючих на власні дії, прагнення слави, лестощів; патологічна брехня для отримання ресурсу та емоційних реакцій («розмитість» інформації,

відсутність конкретики, вигаданий успіх, грандіозні судження типу «за мною всі бігають, але я всім відмовляю», історії висмоктані з пальця, вигадки; пусті обіцянки); дитяча інфантильність, заздрість, яку «нарцис» заперечує; проєкції, знижена емпатія або її відсутність (нарцистична особистість не здатна співпереживати, але навчилася вдавати це) [53]; газлайтинг; тотальне знецінення інших; маніпуляції, нарцистичний гнів тощо. Близька людина завжди виступає ресурсом для нарцистичної особистості, тобто об'єктом, на який зручно «зливати», проєктувати свої травми, отримуючи будь-які емоційні реакції (не лише захоплення й визнання, а також сльози, біль, напругу, агресію) – усі вони є ресурсом [64]. Цікаво також, що дружба у таких людей не складається, тому що «нарцис» завжди має бути першим, тягнути увагу на себе, тут немає рівноправності [73].

Ознаки **вразливого або прихованого** нарцисизму (також – *тихий, уявно нікчемний – vulnerable / covert / cerebral narcissism*): сором'язливість, вдавана смиренність, чутливість до того, що подумують інші. Така особистість постійно потребує жалості, співчуття та схвалення (низька самооцінка), не любить бути в центрі уваги (на відміну від грандіозного), нав'язує свою допомогу, контролює, вигадує, проєктує свої емоції, займається самообманом. Людина має високу чутливість до критики, при цьому часто робить зневажливі, саркастичні зауваження, але всередині спустошена або розлючена; замість того, щоб говорити про себе (як грандіозні Н.), схильна принижувати себе з метою заробити компліменти та визнання, може зробити комусь комплімент, щоб отримати його у відповідь; замкнута натура, інтроверт, дуже боїться, що недоліки чи невдачі помітять інші, адже викриття внутрішньої неповноцінності руйнує ілюзію переваги прихованого «нарциса»; фантазії про грандіозність (дуже багато часу витрачає на роздуми про свої здібності у стилі «ви ще побачите, що я можу»). Приклади фантазій: подяка за спасіння людей від стихійного лиха; захоплення привабливістю тощо); часто така людина паралельно має депресію, тривожність, відчуття порожнечі всередині. Причини таких станів – страх невдач чи розчарувань із приводу

ілюзорних очікувань, які не збігаються з реальним життям. Вразлива нарцистична людина чинить сама на себе психологічний тиск: вона всіма силами намагається стати приємною та симпатичною самій собі, а нездатність підтримувати цю ілюзію спричиняє негативні почуття. Також така особистість схильна довго пам'ятати образи: коли відчуває лють, не висловлює її, а вичікує ідеальну можливість виставити іншу людину в поганому світлі або мстить будь-якими іншими методами (пасивно-агресивна помста – наприклад, розпускати чутки про людину). Часто ображається на те, що когось похвалили / підвищили («він не мав на це права, це мав бути я!»). Прямо не говорить про те, що не подобається, постійно звинувачує членів сім'ї, скаржиться на жахливе дитинство, батьків, погану роботу, долю, обставини. Перебуваючи з такою людиною, інша часто сама стає депресивною, закритою від друзів, перестає проводити час, як раніше, занурюючись у постійні проблеми нарцистичного партнера. Розмовляти з такими людьми важко: немає розуміння, чи співрозмовника уникають, чи демонструють сарказм – жодної конкретики в словах. Приклад розмови: «Що трапилося? – Ти сам повинен розуміти, що». З метою отримання підтримки часто починають плакати, влаштовувати істерики, щоб «підживитися» емоціями близьких [35], [56]. У поведінки часто відсутня логіка, наявне заперечення всього, нескінченні проєкції, звинувачення, відхід від сказаного – «я не міг такого сказати». Вразливі «нарциси» вірять, що їм усі заздять, бо вони «особливі». Втім, коли розуміють, що не можуть відповідати своїм високим стандартам на роботі / навчанні / у стосунках, почуваються неадекватно: відчувають ганьбу, гнів, безсилля. Переконані, що всі люди марять високими стандартами, тому коли щось не виходить, відчувають сором за «провал», за те, що вони «просто звичайні люди». Проявляють корисливу емпатію (дають їжу людині на вулиці / здають житло безкоштовно), щоб завоювати схвалення інших. Якщо не одержують очікуваної похвали, почуваються засмученими, скривдженими, скаржаться на те, що їх використовують, не цінують [21].

Важливо зазначити, що до діагностично-статистичних показників доданий лише грандіозний нарцисизм NPD, прихований тип перебуває на розгляді та ймовірно буде доданий до редакції нового DSM-6.

Соціолог К.Мілстед та інші науковці також виокремлюють **перверзний** тип нарцисизму – різновид нарцисичного розладу, відмінна риса якого – здатність неправильно сприймати інформацію, ситуацію та «перекручено» інтерпретувати вчинки інших людей, то ідеалізуючи, то повністю їх знецінюючи. Розпізнати такого «нарциса» дуже важко, тому що вчинки та слова є дуже полярними: людина демонструє завищену самооцінку (самолюбівання), а в наступний момент – загострене відчуття провини. Якщо говорити про любовні стосунки, перверзна особистість обирає собі партнера з-поміж сильних, яскравих, цілеспрямованих, активних, цікавих представниць або представників, черпаючи з нього / неї життєву енергію. Розуміючи, що сильна особистість не дасть використовувати себе, перверзний «нарцис» формуватиме у партнера почуття провини, різні фобії та сумніви – усе це для того, щоб відчувати владу, контроль та відчуття своєї значущості. Якщо партнер має не достатньо сильний характер або власні глибинні травми і так звану установку «жертви», він / вона потрапляє у повну залежність від особистості «нарциса», підпадає під його вплив, припиняє довіряти собі, постійно відчувається винним (-ю), пригніченим (-ою), але не в змозі вийти з цих стосунків, оскільки мозок за певний проміжок часу перебування з «нарцисом» звик до адреналінових «гойдалок» та відчуття непередбачуваності, яке нібито є цікавим, нетиповим, видається сильною любов'ю тощо [62], [72].

Емоційно-вольова сфера перверзного «нарцису» розвинена слабо. Такі люди не можуть правильно інтерпретувати інтонації голосу, не помічають змін у виразі особи співрозмовника. Вони не можуть навіть відстежити власні емоційні переживання, хоча чудово зображають їх. Їхня міміка та жести нагадують акторську гру; не здатні на співпереживання та емоційну

підтримку. У ситуаціях, коли людина розповідає про своє горе, з великою ймовірністю скажуть наступне: «Ти сам винен! Ти сам дозволяєш так із тобою поводитися!» Часто перверзних «нарцисів» називають соціально адаптованими психопатами, через те, що вони так само виявляють садизм, контроль, маніпуляції, домінування та жорстокість [52].

Також виокремлюють **інвертований** тип – співзалежна особистість, яка довгий час перебувала разом з нарцистичною і підсвідомо потребує того, хто буде ображати й знецінювати, щоб таким чином вивищуватись над кривдником, виправдовуючи свою жертвність, унікальність, винятковість.

Стан та відчуття партнера у відносинах із нарцистичною особистістю:

- внутрішні нарративи «я повинна (-ен)», «ось це мені можна робити, а це – ні»
- бажання доводити свою привабливість, «хорошість», адекватність, інтелект (ще трохи ... і він / вона мене оцінить)
- внутрішня тяжкість, опір, неприйняття (щось хвилює, але що саме – важко усвідомити)
- внутрішній ірраціональний страх
- постійне бажання щось з'ясувати, поговорити, донести суть проблеми (але при цьому нездатність це зробити через відсутність особистих кордонів та внутрішнього «ідентифікатора» маніпуляцій)
- бажання розібратися, чому партнер не чує ваше послання
- нескінченні внутрішні діалоги
- відчуття себе дурною (-им), приниженою (-им) без видимого приводу
- знервованість, дратівливість
- пригніченість, внутрішнє спустошення
- відчуття відмежованості, відрізаності від світу
- постійні хвороби, психосоматика (постійний біль у горлі або відчуття «кому», закладеність носу, вірусні інфекції, сильна слабкість, цистит,

фіброми, загострення остеохондрозу, головні болі, відчуття задухи, утруднене дихання, нудота, хвороби ШКТ, безсоння тощо) [75].

Табл.1.2

Реальне та ідеальне Я особистості з НРО

Реальне Я (приховане в безсвідомому)	Ідеальне Я
Вразлива, налякана дитина, яка хоче сховатись від усіх	Грандіозна, визнана всіма людиною
знехтуваність, забутість, відчуття нікчемності	агресивний захист внутрішньої дитини будь-якими засобами
злість (здебільшого у чоловіків на жінок – через образ матері)	маніпуляції та проєкції з метою отримання емоцій (ресурсу)
сором	демонстрація контролю, влади

Природа травми особистості з нарцистичним розладом складна та базується на емоції сорому [44].

Неабияку роль відіграє фактор генетики, особливо якщо говорити про хлопчиків – передається від батька. Серед ознак зокрема виділяють відсутність нейронних зв'язків у лімбічній системі, які відповідають за саморефлексію та емпатію. Найсильніший вплив чинить поєднання генетики і травми дитинства 3-4-х років (частіше за все, «відсутня» мати / обоє батьків / ситуації, коли батьки постійно сильно соромили, закладали відчуття неповноцінності, страху, нікчемності). З того часу дитина панічно боялася бути непоміченою і знехтуваною – страх «не існувати», залишитися не побаченою, не визнаною.

Більшість науковців визначають основну емоцію нарцисизму як сором. «Нарцису» постійно внутрішньо соромно і страшно (це в глибинах несвідомого), тому згодом, у дорослому житті людина «перевертає» цей сором – соромить, принижує, контролює інших [45], [70].

Й. Скотт зазначає: «Нарцису важко бачити чорну діру свого Его – якщо він визнає у собі цю порожнечу – впадає у депресію. Його комплекс

неповноцінності виправити не можна» [21]. Аарон Бек у праці «Когнітивна терапія» наголошує, що «... у глибині кожного нарциса – комплекс сорому. Це давня травма. Він перевертає цей комплекс і починає захоплюватися собою. Його самооцінка залежить від захоплення інших людей. Критику не сприймає, тому деградує...» [31].

Надія Семененко «Для підтримки життя особистості з НРО потрібні контрастні почуття і ресурси, отримані від інших: гіпертрофований захват і безумовна любов, якої ніколи не буде достатньо на контрасті зі сльозами й страхом втратити його / її. Коли ним захоплюються, нарцис підноситься на п'єдестал у своєму тріумфі, а коли хвилі захоплення вщухають, падає до стану повної нікчемності, розчавленості; перед оточенням йому соромно, а перед собою – провина(...) Провина не просто відчувається всередині самого, вона переноситься на інших. Але це – у несвідомому. Нарцис ніколи не зможе усвідомити свій сором, страх і провину перед іншими, свої неврози та комплекси, він / вона не визнає НРО, бо не здатні рефлексувати (...) Для них причини – завжди зовні, а неусвідомлена тривога – вкрай сильна (...) В дитинстві нарцис не може полюбити себе і повірити, що його може любити хтось інший, потім – ненавидить те, що не вміє любити інших. Усвідомлює, що ніби й має любити, але не може. Цей когнітивний дисонанс викликає ненависть, бажання придушити, розтоптати – до цього він призвичаюється і несе роль «володаря» [20].

Особистість, що має НРО, не може жити повноцінним життям, вона завжди незадоволена, нещасна і «скидає» це на інших. Почуття обрізані, неповноцінні, з побоюванням ставиться до людей. Єдина доступна емоція – агресія. Коли «нарцис» викликає агресію в інших, він насолоджується цим (реакцію досягнуто – його помітили, визнали).

Адаптивність до нарцистичної особистості руйнує, людина втрачає внутрішні опори, стрижень.

Дослідження нарцисизму має велике значення для розуміння людської психології в цілому. Позитивний сенс цього явища полягає у тому, що особистість вчиться будувати відносини в дитинстві, юності та дорослому житті з опорою на себе, окремішньо від оточуючих, має схильність до будівництва успішної кар'єри та центрує своє життя саме так, як вона того хоче. Отже, нарцисизм є одним з еволюційно значущих механізмів виживання людини, який стимулює бажання захищати, відстоювати самооцінку і зберігати впевненість у власних здібностях і досягненнях. Однак, як і будь-який інший механізм, нарцисизм може втратити свою корисність і перетворитися на проблему, якщо переросте в нездорову форму, що заважає адаптації, саморегуляції та взаємодії з іншими людьми.

1.3. Батьківські установки, тип прив'язаності та локус контролю як чинники формування нарцисичної особистості

Розуміння того, які фактори впливають на формування нарцисизму, може допомогти в розробці стратегій для корекції та успішної психотерапії клієнта з високим нарцисичним радикалом. Тип прив'язаності може впливати на розвиток нарцисизму через особливості взаємодії та емоційні шаблони, що формуються у взаєминах з близькими людьми. Деякі з цих взаємин можуть створювати «сприятливі» умови для розвитку нарцисичних рис особистості, тоді як інші можуть їх стримувати або навіть сприяти формуванню здорової самооцінки.

Значний внесок у розуміння взаємодії дітей і дорослих в середині минулого століття здійснив англійський психіатр і психоаналітик Джон Боулбі. Він спостерігав за реакцією дітей на їхнє найближче оточення та розробив власну теорію, засновану на своєму досвіді виховання та дорослішання у дворянській родині. Теорія прихильності радикально змінила розуміння того, як немовлята взаємодіяли зі своїми матерями або тими, хто в той час за ними доглядав. Раніше фахівці, особливо психоаналітики, вважали, що мати є лише джерелом задоволення фізіологічних потреб дитини. Однак

Боулбі побачив інше: стосунки між матір'ю та дитиною є основою, на якій будується не лише базова довіра до світу, а й формуються навички соціальної взаємодії в майбутньому [50].

Характер прихильності (прив'язаності) – це сукупність поведінкових патернів (зразків) у взаємодії людей, що характеризуються емоційним фоном, діями і реакціями на нього. Виділяють чотири типи прив'язаності, які можуть проявлятися у стосунках, зокрема в партнерських стосунках та дружбі. Це надійна, безпечна прив'язаність та ненадійна прив'язаність, яка поділяється на тривожний, уникаючий і тривожно-уникаючий (амбівалентний, дезорганізований) типи [46], [50].

Надійна, або безпечна прив'язаність виникає, коли особа має впевненість у підтримці та доступі до емоційного підтримуючого середовища. Люди з таким типом прив'язаності відчувають впевненість у своїх взаєминах, мають здатність до емоційної інтимності та вирішень конфліктів конструктивним способом.

Ненадійна прив'язаність може поділятися на кілька типів, що характеризуються різними способами взаємодії і реагуванням. Люди з *тривожним типом* прив'язаності виявляють надмірну залежність від своїх партнерів, постійну потребу в підтвердженні своєї цінності та підвладність страхам втрати близькості. Вони можуть бути занадто вимогливими та підозрілими щодо намірів інших людей. Люди з *уникаючим типом* прив'язаності мають тенденцію уникати інтимності та міцних, тривалих зв'язків, відчувати незручність із зближенням. Тривожно-уникаючий (амбівалентний, дезорганізований) тип характеризується суперечливими та нестабільними реакціями. Зокрема цей тип часто зумовлює розвиток нарцистичних рис: людина має потребу у збереженні близькості та одночасно у віддаленості та униканні, що призводить до незадоволеності та невпевненості у власній самооцінці, а через це – до нарцистичних механізмів самозахисту та емоційних проєкцій на близьких. Також люди з тривожно-

унікаючим типом часто мають складність у розрізненні власних потреб та потреб інших людей. Вони можуть бути впевненими у переконанні, що їх потреби є більш важливими, тому відкидати або ігнорувати потреби інших, що сприяє розвитку нарцистичного уявлення про себе як центру уваги та важливості. Водночас, такі люди залежні від підтримки та зовнішньої валідації. Деструктивна залежність від того, щоб бути визнаним, поміченим, обожнюваним, унікальним лише поглиблює відчуття нікчемності (вразливий нарцисизм) та робить нарцистичний стиль поведінки ще більш вираженим [48], [71].

Одним із чинників формування нарцистичної особистості може виступати локус контролю. Це поняття визначається як індивідуальне сприйняття ступеня контролю над подіями, що впливають на життя людини, тобто концептуальна рамка, яка описує, наскільки люди вірять, що їхні дії та зусилля можуть впливати на результати та події, що відбуваються навколо них. Особистість може мати орієнтацію на внутрішній контроль, вважаючи, що результати залежать від її дій та зусиль, або орієнтацію на зовнішній контроль, вважаючи, що результати залежать від зовнішніх факторів та випадковості. Психолог Дж.Роттер (1954) запропонував концепцію локусу контролю як спосіб пояснення поведінки людей. Він вважав, що людська поведінка визначається очікуваннями наслідків та переконаннями щодо ймовірних результатів [13]. Іншими словами, люди виявляють більшу мотивацію досягти мети, якщо вони мають попередні позитивні досвіди та вірять у свою можливість вплинути на своє майбутнє.

Локус контролю впливає на формування нарцисизму через спосіб, яким люди сприймають та пояснюють події у своєму житті. Особи з *внутрішнім (інтернальним)* локусом контролю, які вірять, що самі відповідальні за власне життя або певні результати, можуть бути менш схильні до розвитку нарцистичних рис. Індивіди із *зовнішнім (екстернальним)* локусом часто пояснюють свої результати зовнішніми обставинами, удачею, збігом

обставин, шукають постійне підтвердження свого статусу та успіху ззовні, прагнучи отримати визнання та вихваляння від інших людей, тому більш схильні до нарцистичного мислення, менш самокритичні та рідше визнають свої помилки або недоліки: шукають зовнішні обставини або інших людей в якості винних. Таким чином особистість завищує свої досягнення та важливість, ігноруючи внутрішню самокритику та взаємодію з оточуючими. Дослідження Н.Меленчук та А.Шундра зокрема виявило, що «...екстернальним» особистостям властиве безсильне Self, зокрема вони суб'єктивно сприймають крихкість своєї особистості; схильні до втрати адекватного контролю емоцій і спонукань над деструктивними мотивами; уникають конфронтації зі своїм неуспіхом і покладають відповідальність за це на своє тілесне Self» [13]. На відміну від них, «інтернальні» особистості мають сильне відчуття себе, зберігають свою самоорганізацію та саморегуляцію поведінки навіть у ситуаціях інтенсивного страху. Вони реалістично сприймають своє безсилля, налаштовані на використання власних особистісних ресурсів, незважаючи на можливі труднощі, та мають очікування позитивного ставлення навколишніх до себе, виявляючи автономію та впевненість у собі. Застосування якісного аналізу підтвердило, що особам з екстернальним типом локусу контролю більш притаманний нарцисизм, ніж особам з інтернальним типом.

Тип прив'язаності та локус контролю є важливими складниками розвитку здорової особистості та пов'язані з батьківськими установками, переданими й засвоєними в дитинстві. В.Кайко та І.Гаркуша зазначають, що провідним напрямом дослідження процесів дитячого розвитку став психоаналіз [6]. Дослідники звертаються до праць Д.Баумрінд, яка пропонує класифікувати батьківські стилі поведінки на три типи: *авторитетний*, *авторитарний* і *потуральний* [36]. Е.Шефер та Р.Белл у свою чергу представили двофакторну модель батьківського виховання, в основі якої – емоційний складник, тобто ставлення до дитини на основі провідної емоції: *прийняття-відкидання* або *автономія-контроль* [67], [11]. Не дивлячись на те,

що вище зазначені моделі ставлення були запропоновані досить давно, вони залишаються основою для аналізу психологами дитячо-батьківських проблем та підґрунтям для виокремлення типів неправильного виховання: *безконтрольність* батьків (батьки зайняті своїми справами, діти належать самі собі); *гіперопіка* (дитина виростає нерішучою, невпевненою, схильною до постійних образ, егоцентричною, схильною звинувачувати всіх, окрім себе); виховання у стилі *відчуження, відкинутості, холодності* (дитина не відчуває у безпеці, не розуміє сама себе та що їй робити, відчувається занедбаною, покинутою), *«тверде виховання»* (покарання за найменшу провину, дитина перебуває у постійному страху) [3].

Стиль емоційного ставлення до дитини називають батьківською позицією та вважають одним з основних факторів її успішного розвитку [67]. У батьків зазвичай формується не завжди усвідомлена модель виховання та емоційного ставлення. В.Кайко, аналізуючи проблему батьківсько-дитячих відносин, спирається на А.Петровського, який виокремлює 4 тактики виховання в сім'ї та відповідно 4 типи сімейних відносин: *диктат, опіка, «невтручання»* і *співробітництво*. Якщо останній є в цілому позитивним, адже заснований на рівноправності, то перші три типи впливають на формування нарцистичних рис ще змалечку: 1) диктаторський стиль виховання передбачає безумовну владу батьків, тому дитина може рости з обмеженим рівнем емпатії до потреб інших, постійно прагнути зовнішнього підтвердження власної значущості, бути переконаною у своєму безумовному праві на контроль над іншими; 2) модель гіперопіки зрощує у дитини відчуття завищеної самооцінки, залежність від похвали та зростання сорому за щонайменш несприятливих обставин, труднощі з саморегуляцією; 3) стиль «невтручання» є найбільш небезпечним, оскільки дитина відчувається покинутою і прагне згодом компенсувати внутрішню порожнечу отриманням різного роду емоцій від інших (як захоплення, так і гніву, осуду, спустошення, сліз іншої людини – психологічний ресурс-підтвердження, що «я існую», «мене бачать»). Така особистість не відчуває ані своїх кордонів, ані кордонів

інших, схильна постійно їх порушувати, зневажати правила та норми, домінувати над іншими, контролювати, отримувати визнання лише через статусні досягнення у кар'єрі або виявляти ексцентричну поведінку [74], [6].

Рекомендованими працями щодо батьківсько-дитячих відносин, зокрема їх впливу на формування нарцистичних рис у дитини є наступні: "The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement" – автори Jean M. Twenge та W. Keith Campbell – автори вивчають нарцисизм у сучасному суспільстві як наслідок батьківського «холодного» стилю виховання; "The Emotional Incest Syndrome: What to Do When a Parent's Love Rules Your Life", Patricia Love – досліджується концепція емоційного інцесту, який охоплює емоційну холодність батьків та водночас їх надмірну емоційну залежність від дитини. Авторка розглядає наслідки цього впливу як фактори формування нарцистичних рис у дитини; "The Narcissistic Family: Diagnosis and Treatment", Stephanie Donaldson-Pressman – книга зосереджується на вивченні ролі сімейної системи у формуванні нарцистичних рис у дітей; "The Drama of the Gifted Child: The Search for the True Self" - авторка Alice Miller – здійснено аналіз впливу недостатньої емоційної доступності батьків та емоційної холодності на формування нарцистичних рис в «обдарованих» дітей.

Висновки до розділу I

Шляхи інтерпретації поняття нарцисизму складні та багатогранні. Фактори, що впливають на формування нарцистичної особистості можуть охоплюють генетичні чинники, виховання, соціальне середовище, культурні впливи тощо. Втім, питання щодо появи первинного нарцисизму є дискусійними. Згідно з психоаналітичним підходом, ці травми не обов'язково є наслідком фізичного чи сексуального насильства, а найчастіше полягають у зневазі та повному відстороненні від дитини її батьками, несприйнятті її внутрішнього світу, недостатньому та поверховому спілкуванні, надмірній критиці, постійному присоромленні та суворості – певний чинник окремо або в комплексі призводить до потреби компенсувати такі втрати уваги у

майбутньому. Крім того, якщо дитина отримує негайне задоволення своїх потреб, прояви надмірної любові та гіперопіки від батьків, постійну похвалу і перебільшення досягнень, у дитини формується уявлення про власну неперевершеність та безпомилковість дій.

Помірний нарцисизм необхідний кожному задля самореалізації та задоволення власних потреб. Нездоровий нарцисизм заважає саморегуляції, спотворює дійсність, відображається на близьких шляхом проектування психологічних травм («перекидання» сорому та провини на партнера).

Наукові дослідження, що вивчали нарцистичний розлад особистості (НРО), виявили структурні аномалії у мозку людей із цим розладом. Дослідження, проведені у 2015 році, показали зв'язок між НРО та зменшеним об'ємом сірої речовини у префронтальній та острівцевій корі (кортекс), які відповідають за саморефлексію, співчуття, психічні функції пізнання та емоційну регуляцію.

Я-концепція нарцисичної особистості має такі особливості: гіпертрофоване самовизначення; брак емпатії; прагнення до влади та контролю; бажання визнання та апріорного схвалення; схильність до руйнівного впливу на стосунки з близькими; фрагментарність ідентичності.

Існує поняття типології нарцисизму, що описує його прояви в залежності від інтенсивності, деструктивізму поведінки та глибини перенесеної травми. Нарцисизм може бути грандіозний (соматичний), вразливий («тихий», прихований), перверзний (прояви психопатії) та інвертований (вразлива співзалежна особистість, яка перейняла на себе нарцисичну травму партнера). Природа травми особистості з нарцистичним розладом складна та базується на емоції сорому.

Чинниками формування особистості з вираженим нарцистичним радикалом є також тип прив'язаності (найчастіше - дезорганізований), екстернальний локус контролю та деструктивні батьківські установки: безконтрольність, гіперопіка, відчуження, «тверде виховання».

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ З НАРЦИСИЧНОЮ ДЕТЕРМІНАНТОЮ

2.1. Методологічні підходи дослідження причин нарцисизму

Здебільшого нові напрямки досліджень розглядають нарцисизм як спектр рис особистості: на основі цього досліджуються відмінності між здоровим та патологічним нарцисизмом. Досліджують також вплив нарцисизму на поведінку в соціальних мережах: інтернет-технології стали основними засобами комунікації в сучасному світі, тому дедалі частіше виявляють закономірності нарцисичної поведінки та активності в мережі з метою самовизначення, самозадоволення тощо. Деякі дані також доводять, що люди з вираженим нарцисизмом можуть мати високий рівень професійної самооцінки та самовпевненості, що впливає на їхні успіхи в роботі та кар'єрі; водночас емоційна регуляція (і через це – міжособистісні контакти) перебувають на дуже низькому рівні. Окрім того, на сьогодні тривають дослідження схильності нарцистичних особистостей до ризикованої поведінки, частого вживання алкогольних або наркотичних речовин; аналізують взаємозв'язки нарцисизму та різних видів психічних розладів (межовий розлад, шизофренія); нарцисизм вивчають як культурну домінанту або навіть детермінанту, а також здійснюють спроби полегшення нарцисичних симптомів (впроваджують експериментальні техніки психотерапії, застосовують ліки тощо).

Увагу приділяють також аналізу взаємозв'язку нарцисизму з депресією та тривожністю, наприклад "The role of grandiose and vulnerable narcissism in predicting depression, anxiety, and stress symptoms" (2021) – дослідження виявило, що як грандіозний, так і вразливий нарцисизм пов'язані з більш високим рівнем симптомів депресії, тривоги та стресу; "Narcissism and depression: a longitudinal perspective" (2013) – визначено зв'язок між нарцисизмом та депресією у довгостроковій перспективі та виявлено, що

нарцисистичні риси можуть бути прогностичними факторами розвитку депресії.

Дослідження взаємозв'язків нарцисизму та концептів нашого дослідження, зокрема методики батьківських установок та типу прив'язаності не є однозначними та мають свої складнощі: батьківсько-дитячі відносини досліджували лише серед студентів ("Perceived Parental Rearing Styles and Narcissistic Personality Traits in Male and Female University Students" або "Parenting Styles and Narcissism among College Students" (Krizan & Herlache, 2018); тип прихильності аналізували як один зі складників нарцисистичного самооцінювання (наприклад, "Attachment Style as a Moderator of the Association Between Narcissism and Self-Esteem" – Orth, Robins, Meier, & Conger, 2016 - було виявлено, що тип прив'язаності може змінювати зв'язок між нарцисизмом та самооцінкою; нарцисизм був пов'язаний з вищою самооцінкою тільки у людей з унікаючою прив'язаністю, тоді як у людей з безпечною прив'язаністю такого зв'язку не було; "Narcissism, attachment and sexual motives in young adults" – DiBello, Neff, & Hsu, 2019 – було виявлено, що нарцисизм пов'язаний з унікаючою прив'язаністю та більш високими рівнями мотивації на користь власного Я в сексуальних відносинах; а також нарцисизм + тип прихильності досліджували як основу схильності особистості до вживання наркотиків: "Narcissism and attachment patterns in a sample of substance abusers" (Roper & Dickson, 2017).

Наше дослідження було здійснене за допомогою анкетування, тестування (Додаток А) та аналітики отриманих даних (статистична обробка Jamovi).

Усього в роботі було використано чотири методики:

З метою розподілення досліджуваних на групи з наявністю та відсутністю нарцисичної детермінанти ми використали «Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-14 (D. Ames, P. Rose, C. Anderson, 2006; в адаптації І. Кривенко, Н. Пилат, О.Сеник, 2020)» [15], (Додаток Б).

З метою вивчення чинників формування особистості з нарцисичною детермінантою було використано «Методику вивчення батьківських установок, RAPI (Earl Schaefer, Richard Bell, 1958)», адаптація: Т. В. Нещерет (1980); Т. В. Архиреева (2002) [14], (Додаток Г), «Тест на тип прив'язаності» (Annie Chen, 2019), переклад Е. Кротова (2021) [24], (Додаток В) та «Рівень суб'єктивного контролю» Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткинд (1984) [2], (Додаток Д).

Дані методики є надійними та релевантними для цілей емпіричного дослідження.

2.1.1. «Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-14 (D. Ames, P. Rose, C. Anderson, 2006; в адаптації І. Кривенко, Н. Пилат, О.Сеник, 2020)»

Опитувальник особистісного нарцисизму (NPI) вимірює нарцисизм як властивість особистості, а сама методика є інструментом дослідження, призначеним для вимірювання індивідуальних відмінностей (Raskin, & Terry, 1988). Оскільки NPI базувався на багатогранній концептуалізації нарцисизму, його автори визначили 7 показників у структурі нарцисизму (авторитетність / authority, самодостатність / self-sufficiency, вищість / superiority, ексгібіціонізм / exhibitionism, експлуатативність / exploitativeness, марнославство / vanity та винятковість / entitlement), які пізніше було зведено до чотирьох факторів: лідерство / авторитет (leadership / authrity, LA), вищість / зарозумілість (superiority / arrogance, SA), самозаглиблення / само захоплення (self-absorption / self-admiration, SS) та експлуатативність / винятковість (exploitativeness / entitlement, EE). Подальші дослідження виявили, що така чотирифакторна модель є доволі нестабільною, тому Акерман і його колеги запропонували трифакторну структуру методики: лідерство / авторитет (leadership / authority, LA), грандіозний ексгібіціонізм (grandiose exhibitionism, GE) та винятковість / експлуатативність (entitlement / exploitativeness, EE) (Ackerman et al., 2011).

Опитувальник особистісного нарцисизму NPI-16 підходить для досліджень, орієнтованих на оцінку загального показника нарцисизму. NPI-16 відображає чотири теоретичні конструкти на основі теорій нарцисизму Еммонса (1987) і Раскіна й Террі (1988): експлуатативність / винятковість (*exploitiveness / entitlement*) та самозаглиблення / самозахоплення (*self-absorption / self-admiration*), владу (*authority*) і самовдосконалення (*self-sufficiency*) (Emmons, 1987; Raskin, & Terry, 1988). Щоб зберегти надійність NPI, сучасні автори визначили ключові запитання-показники нарцисизму та скоротили методика до 14 пар тверджень.

За результатами авторів у 50% осіб рівень нарцисизму нижчий, ніж 1/3 від максимального показника за шкалою, а у 80 % осіб від загальної вибірки рівень грандіозного нарцисизму перебуває в межах половини від максимального значення за шкалою. Таким чином, наявність показника, що переважає половину від шкали дає підстави вважати, що особа має виражені нарцисичні риси.

2.1.2 «Методика вивчення батьківських установок, RAPI (Earl Schaefer, Richard Bell, 1958)», адаптація: Т. В. Нещерет (1980); Т. В. Архиреева (2002)

Методика вивчення батьківських установок (Parental Attitude Research Instrument, PARI) призначена для вивчення відношення батьків, насамперед матерів, до різних сторін сімейного життя, сімейної ролі. У методиці виділено 23 аспекти-ознаки, що стосуються різних сторін ставлення батьків до дитини та життя в сім'ї. З них 8 ознак описують ставлення до сімейної ролі та 15 стосуються батьківсько-дитячих відносин.

Ставлення до сімейної ролі описується за допомогою 8 ознак, їх номери в опитувальному листі 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23: обмеженість інтересів жінки рамками сім'ї, турботами виключно про сім'ю (3); відчуття самопожертви у ролі матері (5); сімейні конфлікти (7); надавторитет батьків (11); незадоволеність роллю господині будинку (13); “байдужість” чоловіка, його невключеність у справи сім'ї (17); домінування матері (19); залежність та

несамостійність матері (23). Відношення батьків до дитини та оптимальний емоційний контакт – критерій складається з 4 ознак, їх номери за листом 1, 14, 15, 21: спонукання словесних проявів, вербалізації (1); партнерські відносини (14); розвиток активності дитини (15); зрівняльні відносини між батьками та дитиною (21). Зайва емоційна дистанція з дитиною – критерій складається з 3 ознак, їх номери за опитувальним листом 8, 9, 16: дратівливість, запальність (8); суворість, зайва суворість (9); ухилення від контакту з дитиною (16). Надмірна концентрація на дитині описується 8-а ознаками, їх номери за опитувальним листом 2, 4, 6, 10, 12, 18, 20, 22: надмірна турбота, встановлення відносин залежності (2); подолання опору, придушення волі (4); створення безпеки, побоювання образити (6); виключення позасімейних впливів (10); придушення агресивності (12); придушення лібідо (18); надмірне втручання у світ дитини (20); прагнення прискорити розвиток дитини (22). У сім'ї можна виокремити окремі аспекти відносин: господарсько-побутові, організація побуту сім'ї (у методиці це шкали 3, 13, 19, 23); міждружні, пов'язані з моральною, емоційною підтримкою, організацією дозвілля, створенням середовища для розвитку особистості, власної та партнера (у методиці це шкала 17); відносини, щоб забезпечити виховання дітей, “педагогічні” (у методиці шкали 5, 11). Подивившись цифрові дані, можна скласти “попередній портрет” сім'ї. Дуже важливою є шкала 7 (сімейні конфлікти). Високі показники за цією шкалою можуть свідчити про конфліктність, перенесення сімейного конфлікту на виробничі відносини. Високі оцінки за шкалою 3 свідчать про пріоритет сімейних проблем над виробничими, про вторинність інтересів “справи”, протилежне можна сказати про шкалу 13: для осіб, які мають високі оцінки за цією ознакою, характерна залежність від сім'ї, низька узгодженість у розподілі господарських функцій. Про погану інтегрованість сім'ї свідчать оцінки за шкалами 17, 19, 23. Основний висновок, який можна зробити відразу, це оцінити батьківсько-дитячий контакт з точки зору його оптимальності. Для цього порівнюються середні оцінки за першими

трьома групами шкал: оптимальний контакт, емоційна дистанція, концентрація.

В нашому дослідженні ми аналізували як кожну шкалу окремо, так і фактори, в які включені дані шкали.

2.1.3. «Тест на тип прив'язаності» (Annie Chen, 2019), переклад Е. Кротова (2021)

Тест на тип прихильності (The Attachment Quiz) пропонує своїм читачам сімейний психолог Енні Чен у книзі «Теорія уподобання». Тест складається з двох частин, кожна з яких оцінює різні аспекти прихильності, при цьому виявлення нюансів і деталей має найбільше значення.

Усього в тесті 36 запитань, з них 12 визначають вираженість надійної прив'язаності, 12 – вираженість ненадійної прив'язаності. Ще 12 визначають тип ненадійної прив'язаності: тривожний або уникаючий.

2.1.4. «Рівень суб'єктивного контролю» Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткінд (1984)

Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (УСК) – найпоширеніша у нашій країні методика визначення інтернальності / екстернальності особистості. В основі опитувальника лежить концепція локусу контролю Джуліана Роттера. Оригінальний варіант методики вважається універсальним стосовно будь-яких типів ситуацій, він однаковий і для сфери досягнень, і для сфери невдач. При розробці УСК автори виходили з того, що іноді можливі не тільки односпрямовані поєднання локусу контролю в різних за типом ситуаціях.

Для аналізу в даному дослідженні ми використовуємо загальну шкалу «Інтенціональності».

Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю за будь-якими значущими ситуаціями: інтернальний

контроль, інтернальна особистість. Такі люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони відчують свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому. Узагальнення різних експериментальних даних дозволяє говорити про інтерналів як про більш впевнених у собі, більш спокійних і доброзичливих, популярніших у порівнянні з екстерналами. Їх відрізняє позитивніша система ставлення до світу і більша усвідомленість сенсу та цілей життя.

Низькі показники за цією шкалою відповідають низькому рівню суб'єктивного контролю: екстернальний контроль, екстернальна особистість. Такі люди не бачать зв'язку між своїми діями та значущими для них подіями їхнього життя, не вважають себе здатними контролювати їхній розвиток. Вони вважають, що більшість подій їхнього життя є результатом випадку чи дії інших людей. Узагальнення різних експериментальних даних дозволяє говорити про екстерналів як людей з підвищеною тривожністю, стурбованістю. Їх відрізняє конформність, менша терпимість до інших та підвищена агресивність, менша популярність у порівнянні з інтерналами.

2.2. Організація дослідження

Дослідження включало збір даних від учасників за допомогою онлайн-інструменту Google Форми. Наступні кроки були виконані для організації дослідження:

- Збір дослідницької вибірки: Для участі у дослідженні були вибрані учасники з різними професійними та віковими характеристиками. Оголошення були розміщені в різних онлайн-спільнотах та розіслані зацікавленим особам.
- Інформована згода: Перед участю в дослідженні, усі учасники отримали детальну інформацію про цілі та процедуру дослідження.

Вони були поінформовані про конфіденційність даних та своє право відмовитися від участі без будь-яких наслідків.

- Застосування методик та анкет: Для збору даних були використані чотири методики: "Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-14" (D. Ames, P. Rose, C. Anderson, 2006; адаптація І. Кривенко, Н. Пилат, О. Сенік, 2020), "Методика вивчення батьківських установок RAPI" (Earl Schaefer, Richard Bell, 1958; адаптація Т. В. Нещерет, 1980; Т. В. Архиреева, 2002), "Тест на тип прив'язаності" (Annie Chen, 2019; переклад Е. Кротова, 2021) та "Рівень суб'єктивного контролю" (Е. Ф. Бжин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткінд, 1984). Кожна методика була використана з метою вивчення конкретного фактора формування особистості з нарцисичною детермінантою.
- Організація збору даних: Для збору відповідей використовувалася онлайн-платформа Google Форми. Анкета була створена за допомогою цього інструменту та містила питання, пов'язані з участю в дослідженні. Учасники мали можливість заповнити анкету в зручний для них час онлайн. Доступ до анкети був наданий шляхом розсилання посилання на неї учасникам дослідження.
- Структура анкети: Анкета містила питання щодо демографічних характеристик учасників, таких як вікова група, стать та тип професії. Також анкета містила питання про особливості ставлення батьків до досліджуваних, батьківсько-дитячий досвід, особливості їх почуттів, вподобань та поведінки. Питання, пов'язані з методиками, включали конкретні запитання, що стосувалися "Опитувальника грандіозного нарцисизму NPI-14", "Методики вивчення батьківських установок RAPI", "Тесту на тип прив'язаності" та "Рівня суб'єктивного контролю". Учасники були зобов'язані відповісти на всі питання відповідно до їхніх вподобань та досвіду.

- Після збору даних, отримані відповіді були оброблені та проаналізовані для визначення факторів формування особистості з нарцисичною детермінантою. Методи статистичної обробки даних включали критерій Шапіро-Вілка, критерій Манна-Уїтні, коефіцієнт кореляцій Спірмена, описові статистики, таблиці частот, регресійний та факторний аналіз. Результати дослідження були представлені у відповідному розділі дослідницької роботи.

2.3. Контрольна та експериментальна вибірки

Усього в дослідженні взяло участь 76 учасників. З них 13 – чоловіки, що складає 17% від усієї вибірки, та 63 – жінки, що складає 83% від усієї вибірки (рис 2.1).

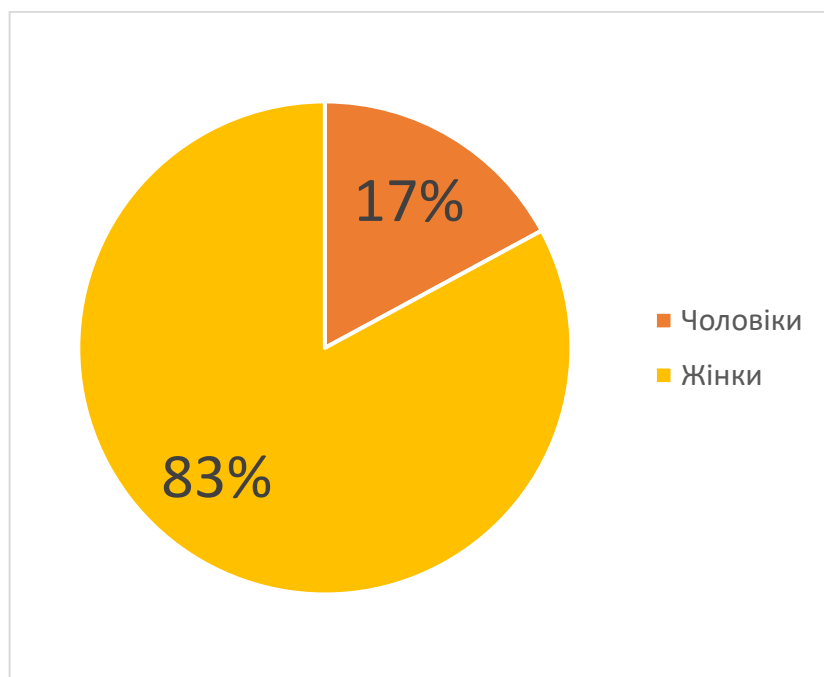

Рис 2.1. Розподіл вибірки за статтю

Оскільки за результатами авторів «Опитувальника грандіозного нарцисизму NPI-14» у 80 % осіб від загальної вибірки рівень грандіозного нарцисизму перебуває в межах половини від максимального значення за шкалою (макс. значення 14 балів), нами було прийнято рішення визначити

групу досліджуваних, у яких виражені нарцисичні риси за ознакою набору 7 балів та вище (спираючись на вказану методику).

Усього у першу групу увійшло 33 особи, що мають виражені нарцисичні риси, що складає 43% від усієї вибірки, та у другу групу увійшло 43 особи, що не мають виражених нарцисичних рис, що складає 57% від усієї вибірки (рис. 2.2).

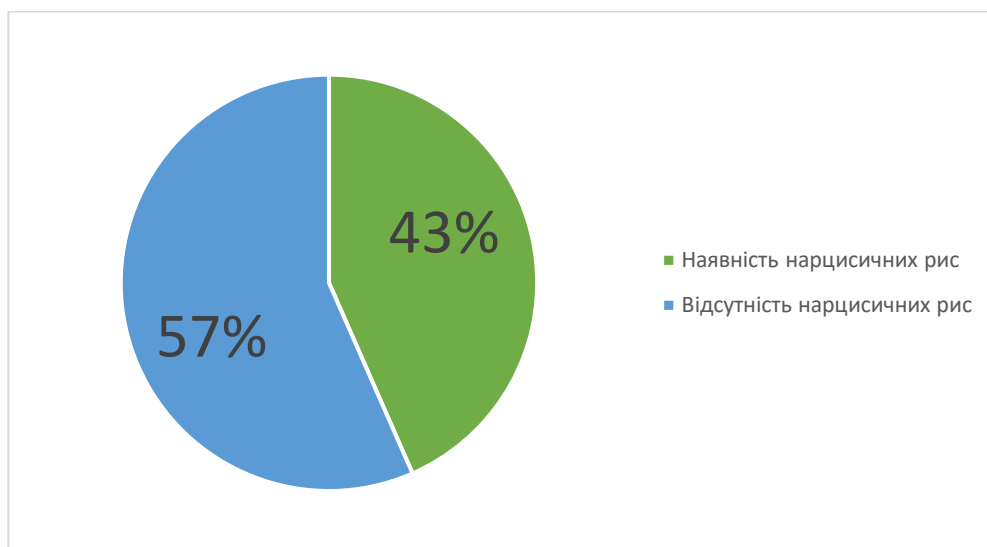

Рис 2.2. Розподіл вибірки за наявністю та відсутністю нарцисичних рис

Серед групи з наявністю нарцисичних рис було 2 чоловіки, що складає 6% від усієї групи, та 31 жінка, що складає 94% від усієї групи (рис 2.3).

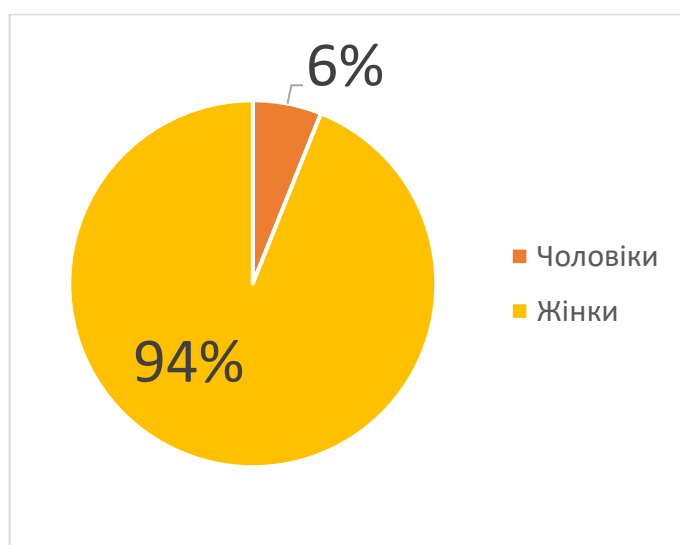

Рис 2.3. Розподіл вибірки з наявністю нарцисичних рис за статтю

Серед групи з відсутністю нарцисичних рис було 13 чоловіків, що складає 30% від усієї групи, та 30 жінок, що складає 94% від усієї групи (рис 2.4).

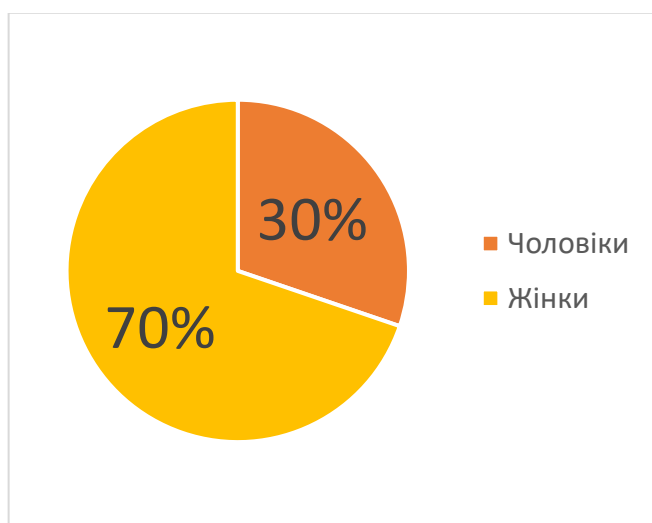

Рис 2.4. Розподіл вибірки без наявності нарцисичних рис за статтю

Розподіл вибірки за віком показує, що більшість респондентів знаходяться у віковому діапазоні 26-30 років, де є найбільша кількість учасників – 22 особи. Наступні за кількістю групи 21-25 років (11 осіб), 31-35 років (10 осіб) і 36-40 років (6 осіб). Решта вікових груп мають меншу кількість респондентів, варіюючись від 2 до 5 осіб (рис 2.5).

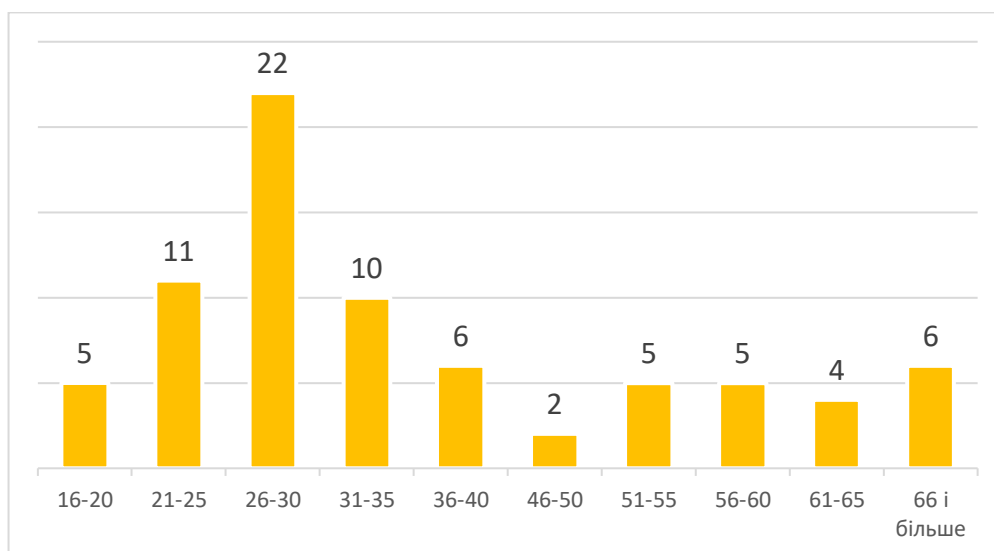

Рис 2.5. Розподіл вибірки за віком

Серед групи з наявністю нарцисичних рис розподіл за віком показує, що більшість респондентів знаходяться у віковому діапазоні 26-30 років, де є 10 учасників. Наступні за кількістю групи 21-25 років (8 осіб), 31-35 років (6 осіб), 16-20 років (5 осіб) і 66 і більше років (4 особи) (рис 2.6).

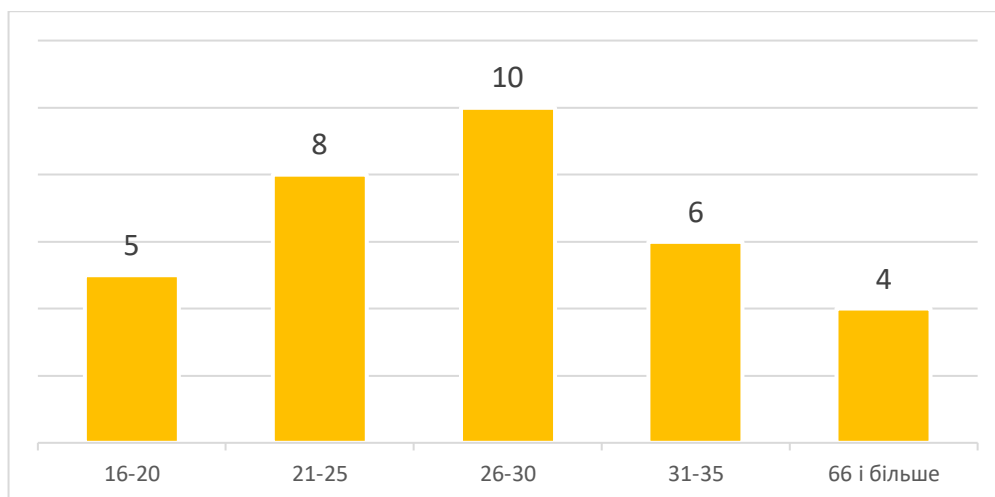

Рис 2.6. Розподіл вибірки з наявністю нарцисичних рис за віком

Серед групи учасників з відсутністю нарцисичних рис розподіл за віком показує, що найбільша кількість респондентів знаходиться у віковому діапазоні 26-30 років, де є 12 учасників. Наступні за кількістю групи 36-40 років (6 осіб), 51-55 років і 56-60 років (по 5 осіб у кожній групі), 21-25 років і 31-35 років (по 4 особи у кожній групі), 61-65 років (4 особи), 46-50 років (2 особи) і 66 і більше років (2 особи) (рис 2.7).

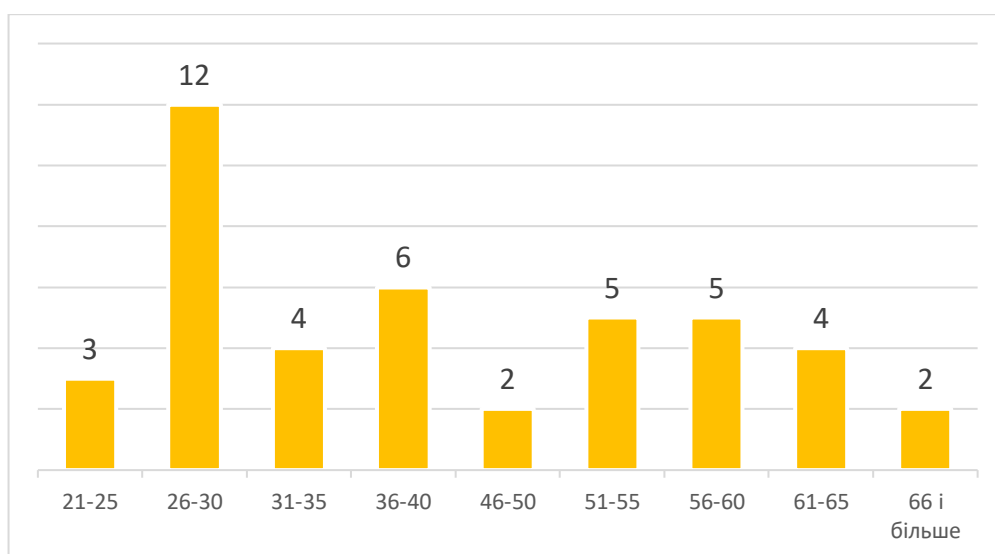

Рис 2.7. Розподіл вибірки без наявності нарцисичних рис за віком

Вибірка містить 5 категорій статусу стосунків: "у шлюбі", "у стосунках, але не в шлюбі", "розлучений/розлучена", "не в стосунках" і "вдова/вдівець". Кількість респондентів у кожній категорії варіюється від 4 до 26. За аналізом розподілу усієї вибірки за статусом стосунків найбільша кількість респондентів належить до категорії "у стосунках, але не в шлюбі", де є 26 осіб (34% від усієї вибірки). Наступні за кількістю групи включають "не в стосунках" – 19 осіб (25% від усієї вибірки), "у шлюбі" – 17 осіб (23% від усієї вибірки), "розлучений/розлучена" – 10 осіб (13% від усієї вибірки) і "вдова/вдівець" – 4 особи (5% від усієї вибірки) (рис. 2.8).

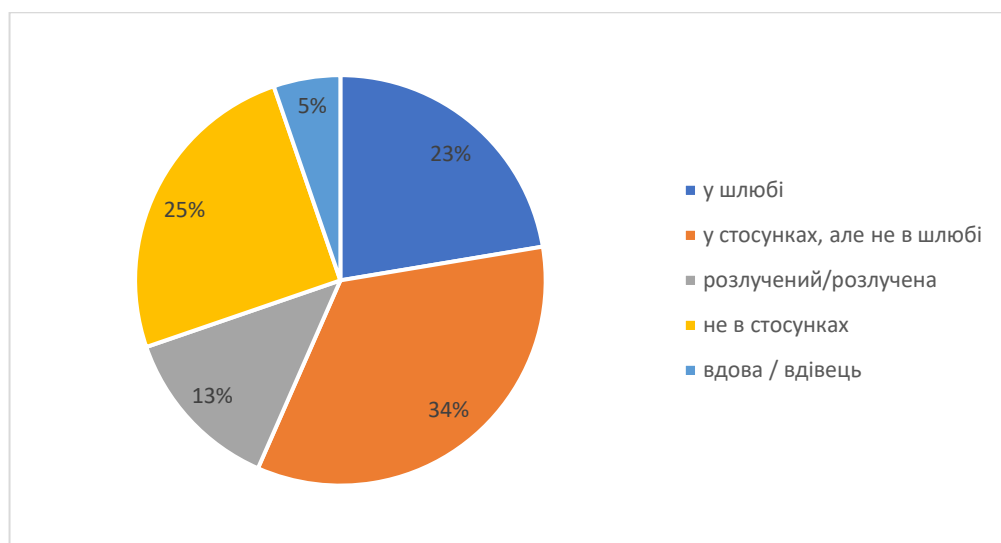

Рис 2.8. Розподіл вибірки за статусом стосунків

Вибірка також охоплює досліджуваних 6-и категорій за типом професій: "тимчасово не працюю / ще навчаюсь", "людина-художній образ", "людина-техніка", "людина-природа", "людина-людина" і "людина-знакова система".

Найбільша кількість респондентів (51 особа) відноситься до категорії "людина-людина". Це може вказувати на те, що більшість респондентів мають роботу або займаються діяльністю, пов'язаною зі взаємодією з іншими людьми, такими як соціальні робітники, вчителі, менеджери, працівники обслуговування тощо.

Далі за кількістю йдуть категорії "людина-техніка" (9 осіб), "людина-художній образ" (7 осіб) і "людина-знакова система" (3 особи). Ці категорії

можуть включати респондентів, що працюють в галузях, пов'язаних з мистецтвом, технологіями, медіа, комунікаціями та іншими сферами, де взаємодія з об'єктами або системами відіграє важливу роль.

Однак, категорії "тимчасово не працюю / ще навчаюсь" (5 осіб) і "людина-природа" (1 особа) містять меншу кількість респондентів. Це можуть бути студенти, особи, які тимчасово безробітні або займаються роботами, пов'язаними з природою (рис 2.9).

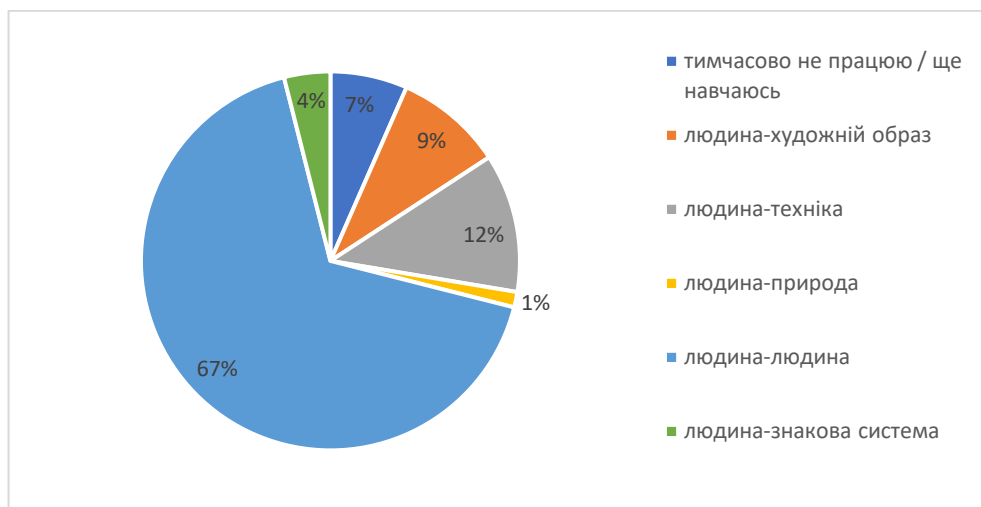

Рис 2.9. Розподіл вибірки за типом професії

Висновки до розділу II

Дослідження включає збір даних від учасників за допомогою онлайн-інструменту Google Форми. Для участі у дослідженні були вибрані учасники з різними професійними та віковими характеристиками. Оголошення були розміщені в різних онлайн-спільнотах та розіслані зацікавленим особам.

Для збору даних були використані чотири методики: "Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-14" (D. Ames, P. Rose, C. Anderson, 2006; адаптація І. Кривенко, Н. Пилат, О. Сенік, 2020), "Методика вивчення батьківських установок RAPI" (Earl Schaefer, Richard Bell, 1958; адаптація Т. В. Нещерет, 1980; Т. В. Архиреева, 2002), "Тест на тип прив'язаності" (Annie Chen, 2019; переклад Е. Кротова, 2021) та "Рівень суб'єктивного контролю" (Е.

Ф. Бжин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткінд, 1984). Дані методики є надійними та релевантними для цілей емпіричного дослідження.

Анкета містила питання щодо демографічних характеристик учасників, таких як вікова група, стать та тип професії, також запитання про особливості ставлення батьків до респондентів, батьківсько-дитячий досвід, особливості емоцій та станів учасників, їх вподобань та поведінки.

Після збору даних отримані відповіді були оброблені та проаналізовані для визначення факторів формування особистості з нарцисичною детермінантою. Методи статистичної обробки даних включали критерій Шапіро-Вілка, критерій Манна-Уїтні, коефіцієнт кореляцій Спірмена, описові статистики, таблиці частот, регресійний та факторний аналіз.

Усього в дослідженні взяло участь 76 учасників. З них 13 – чоловіки, що складає 17% від усієї вибірки, та 63 – жінки, що складає 83% від усієї вибірки. Уся вибірка була поділена на 2 групи за результатом тесту NPI-16.

У першу групу увійшло 33 особи, що мають виражені нарцисичні риси, що складає 43% від усієї вибірки, та у другу групу увійшло 43 особи, що не мають виражені нарцисичні риси, що складає 57% від усієї вибірки.

Методологічні засади дослідження дозволили нам реалізувати поставлену мету та завдання емпіричного етапу.

РОЗДІЛ III

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ З НАРЦИСИЧНОЮ ДЕТЕРМІНАНТОЮ

3.1. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

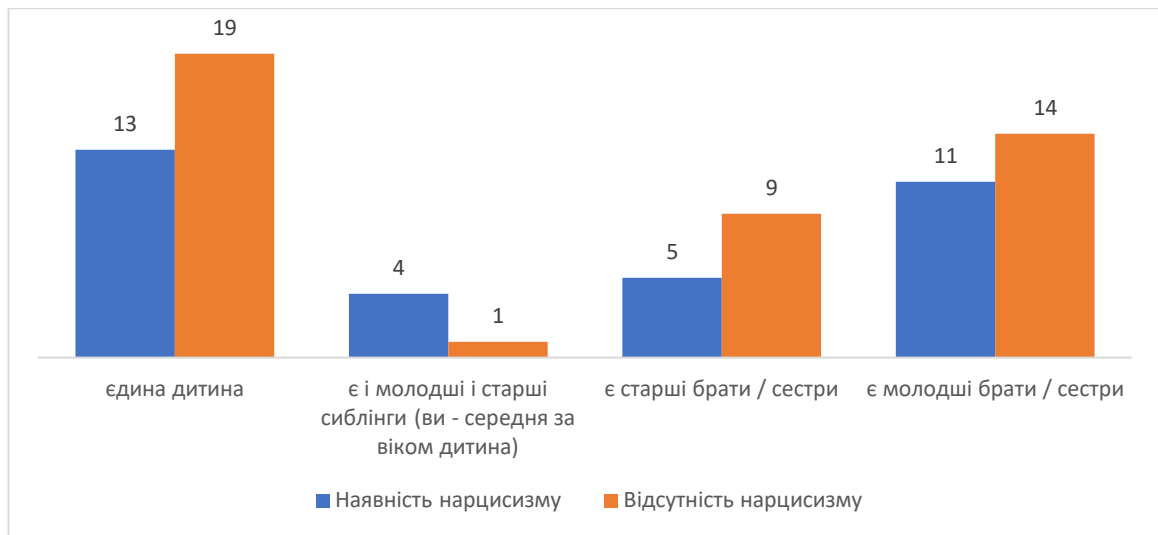
За результатами анамнестичної анкети досліджувані, у яких є старші брати або сестри, мають меншу кількість респондентів з нарцисичними рисами порівняно з досліджуваними, у яких немає старших сиблінгів. Це може пояснюватись тим, що присутність старших сиблінгів впливає на формування особистості та соціальну динаміку в сім'ї, що зменшує ризик розвитку нарцисичних рис.

Досліджувані, які є єдиною дитиною, мають найбільшу кількість респондентів з нарцисичними рисами. Це може бути пов'язано з більшим фокусом на собі, недостатньою можливістю конкуренції та більшою увагою, яку їм приділяють батьки, що сприяє розвитку нарцисизму.

Група досліджуваних, які мають молодших сиблінгів має найбільшу кількість респондентів з нарцисичними рисами (14), що може вказувати на можливість впливу молодших сиблінгів на розвиток нарцисизму. Одночасно, ця група також має значну кількість респондентів без нарцисистичних рис (11) (*рис 3.1*).

Порівнюючи групи за частотою користування соціальними мережами та наявністю/відсутністю нарцисичних рис (*рис 3.2*), можна зробити наступні спостереження:

Група, яка не користується соціальними мережами щодня, має однакоvu кількість респондентів з нарцисичними рисами та без них (4 в обох випадках). Це може свідчити про те, що частота користування соціальними мережами не має суттєвого впливу на нарцисичні риси.

Рис 3.1. Розподіл вибірки за порядком народження в сім'ї

Група, яка витрачає на соціальні мережі 5 годин і більше щодня, має більшу кількість респондентів з нарцисичними рисами (10) у порівнянні з респондентами без нарцисичних рис (2). Це може вказувати на можливий зв'язок між високою частотою користування соціальними мережами та розвитком нарцисизму.

Група, яка витрачає на соціальні мережі 3-4 години щодня, має більшу кількість респондентів без нарцисичних рис (11) у порівнянні з респондентами з нарцисичними рисами (8). Це може свідчити про можливість помірному впливу частоти користування соціальними мережами на нарцисичні риси.

Група, яка витрачає на соціальні мережі 1-2 години щодня, має більшу кількість респондентів без нарцисистичних рис (26) у порівнянні з респондентами з нарцисичними рисами (11). Це може свідчити про те, що помірне користування соціальними мережами не має суттєвого впливу на нарцисистичні риси.

Загальні спостереження з цих даних можуть вказувати на певну залежність між частотою користування соціальними мережами і наявністю нарцисичних рис.

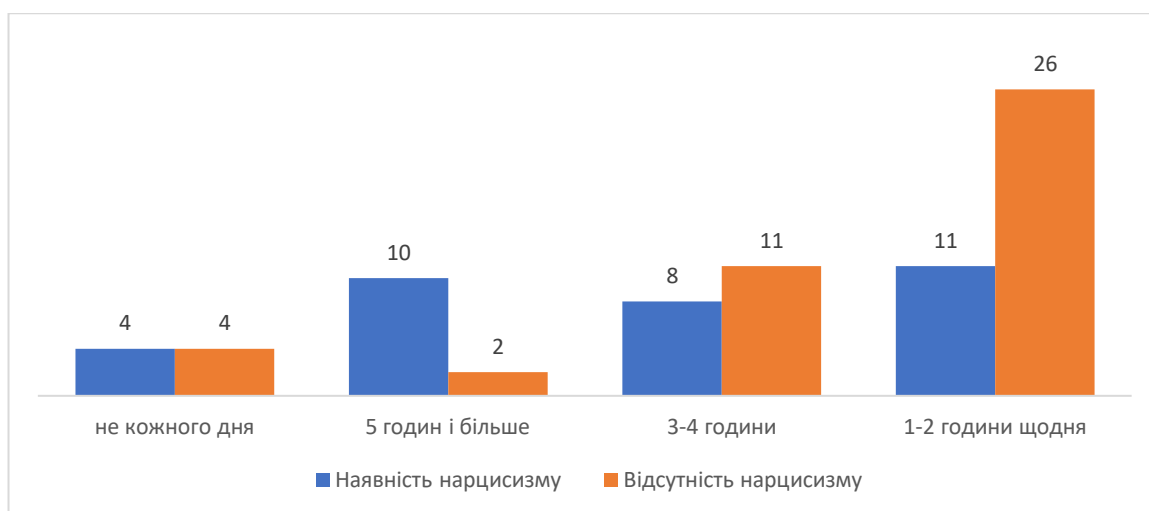

Рис 3.2. Розподіл вибірки за частотою користування соціальними мережами

Можна припустити, що інтенсивне користування соціальними мережами, зокрема відведення понад 5 годин на них щодня, може бути пов'язане з більшою ймовірністю розвитку нарцисизму. З іншого боку, помірне користування соціальними мережами (3-4 години або 1-2 години на день) може мати менший вплив на формування нарцисичних рис.

Порівнюючи групи з наявністю та відсутністю нарцисичних рис в залежності від потреби постійно викладати дописи в соціальні мережі (рис 3.3), можна зробити наступні спостереження:

Група, якій дуже подобається постити та учасники якої самовиражаються таким чином, має значне кількісне переважання респондентів з нарцисичними рисами (13) над респондентами без таких рис (2).

Група, яка використовує соціальні мережі лише для спілкування, має невелику кількість респондентів з нарцисичними рисами (4) у порівнянні з великою кількістю респондентів без таких рис (35).

Група, учасники якої ніколи не є достатньо задоволеними власними публікаціями, має подібну кількість респондентів з нарцисичними рисами (5) та без таких рис (3).

Група, учасники якої надмірно критикують себе та свої публікації, має більшу кількість респондентів з нарцисичними рисами (11) у порівнянні з кількістю респондентів без таких рис (3) (рис 3.3).

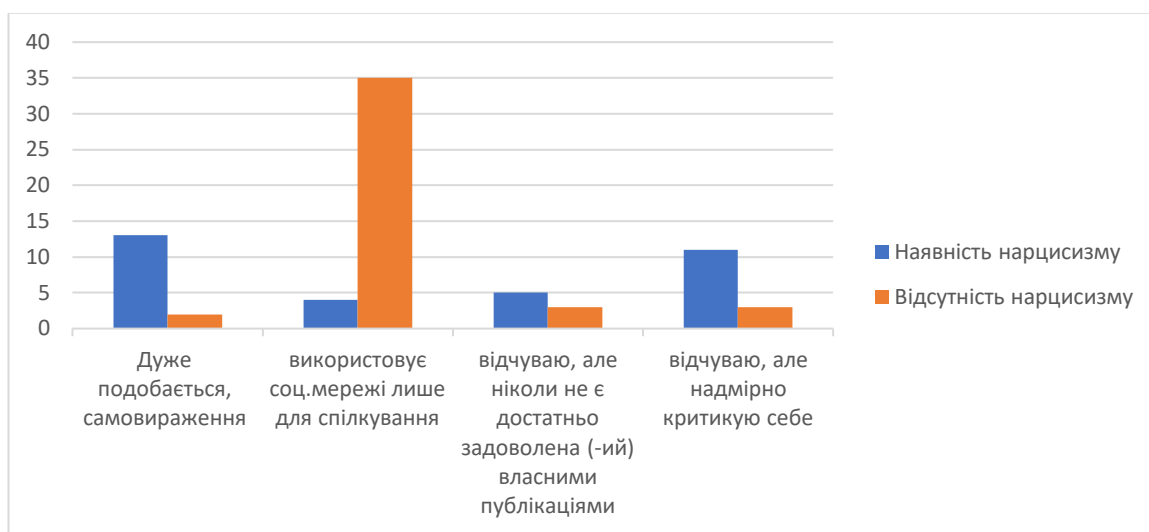

Рис 3.3. Розподіл вибірки за потребою викладати дописи в соціальні мережі (сторіз, рілз, саморекламу)

Таким чином, спостерігається певна залежність між потребою викладати дописи в соціальні мережі і нарцисичними рисами. Групи, де присутня більша схильність до нарцисизму, мають більшу кількість респондентів з такими рисами, у порівнянні з групами, де така потреба менш виражена.

Порівнюючи групи з наявністю та відсутністю нарцисичних рис у залежності від частоти аналізу своїх вчинків/подій та важливих людей (рис 3.4), можна зробити наступні спостереження:

Група, яка іноді аналізує свої вчинки/події та важливих людей, має меншу кількість респондентів з нарцисичними рисами (8) порівняно з кількістю респондентів без таких рис (15).

Група, яка дуже часто аналізує свої вчинки/події та важливих людей, має значну перевагу респондентів з нарцисичними рисами (25) над респондентами без таких рис (28).

Група, яка відводить 3-4 години на аналіз своїх вчинків/подій та важливих людей, має подібну кількість респондентів з нарцисичними рисами (8) та без таких рис (11).

Група, яка відводить 1-2 години щодня на аналіз своїх вчинків/подій та важливих людей, має більшу кількість респондентів з нарцисичними рисами (11) у порівнянні з кількістю респондентів без таких рис (26).

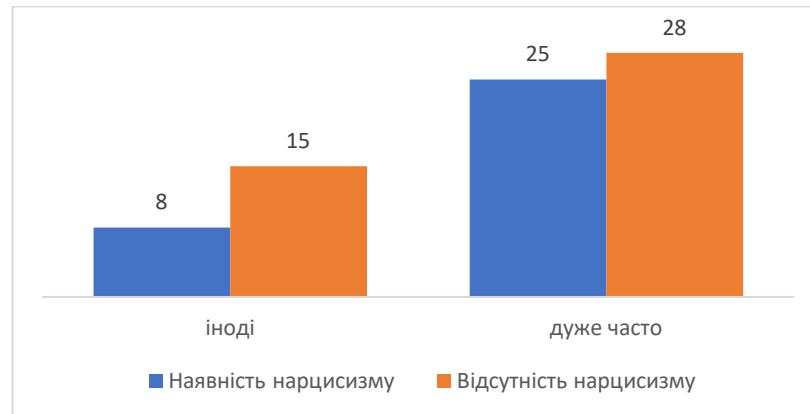

Рис 3.4. Розподіл вибірки за частотою аналізу своїх вчинків/подій та важливих людей

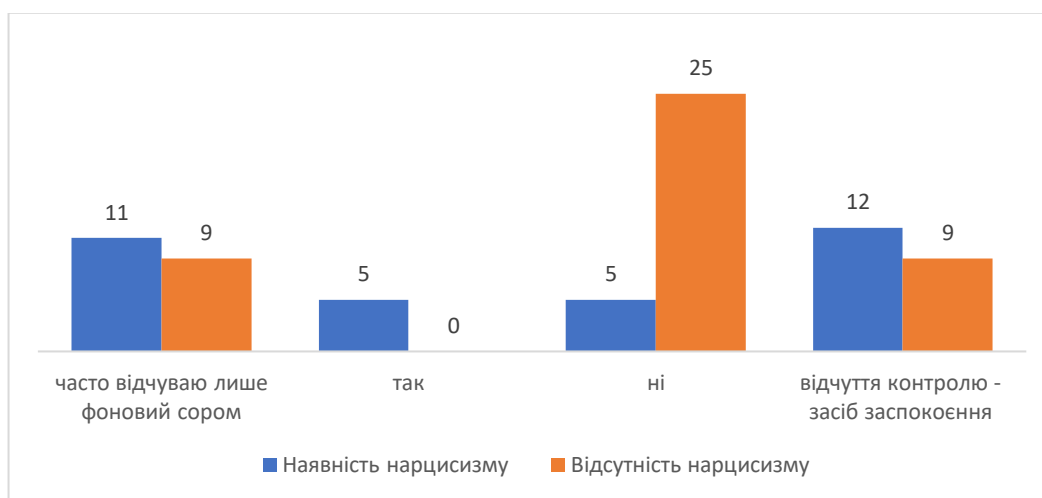
Порівнюючи групи з наявністю та відсутністю нарцисичних рис в залежності від відповіді на питання про сором, пригніченість, відчуття всевладдя та бажання контролювати все і всіх (рис 3.5), можна зробити наступні спостереження:

Група, яка часто відчуває лише фоновий сором, має більшу кількість респондентів з нарцисичними рисами (11) порівняно з кількістю респондентів без таких рис (9).

Група, яка відповіла "так" на питання, має 5 респондентів з нарцисичними рисами, але жодного респондента без таких рис.

Група, яка відповіла "ні" на питання, має 5 респондентів з нарцисичними рисами та 25 респондентів без таких рис.

Група, яка відчуває відчуття контролю як засіб заспокоєння, має більшу кількість респондентів з нарцисичними рисами (12) у порівнянні з кількістю респондентів без таких рис (9).

Рис 3.5. Розподіл вибірки за відповіддю на питання «Сором та постійна пригніченість чергуються у мене з відчуттям всевладдя та бажанням все і всіх контролювати»

Загалом, спостерігається певна залежність між відповідями на питання про сором, пригніченість, відчуття всевладдя та бажання контролювати все і всіх і нарцисичними рисами. Групи, які відчувають більше сорому, мають більшу кількість респондентів з нарцисичними рисами у порівнянні з групами, які відчувають менше сорому або його не відчувають зовсім.

Порівнюючи групи з наявністю та відсутністю нарцисичних рис в залежності від відчуття потреби у психотерапії (*рис 3.6*), можна зробити наступні спостереження:

Група, яка відповіла, що іншим це потрібно більше, ніж їм самим, має 10 респондентів з нарцисичними рисами і 14 респондентів без таких рис.

Група, яка зазначила, що проходила або проходить психотерапію, має 6 респондентів з нарцисичними рисами і 11 респондентів без таких рис.

Група, яка до цього часу не відчувала потребу у психотерапії, але можливо хотіла б, має 12 респондентів з нарцисичними рисами і 17 респондентів без таких рис.

Група, яка відчуває потребу у психотерапії, але поки не має такої можливості, має 5 респондентів з нарцисичними рисами і 1 респондента без таких рис.

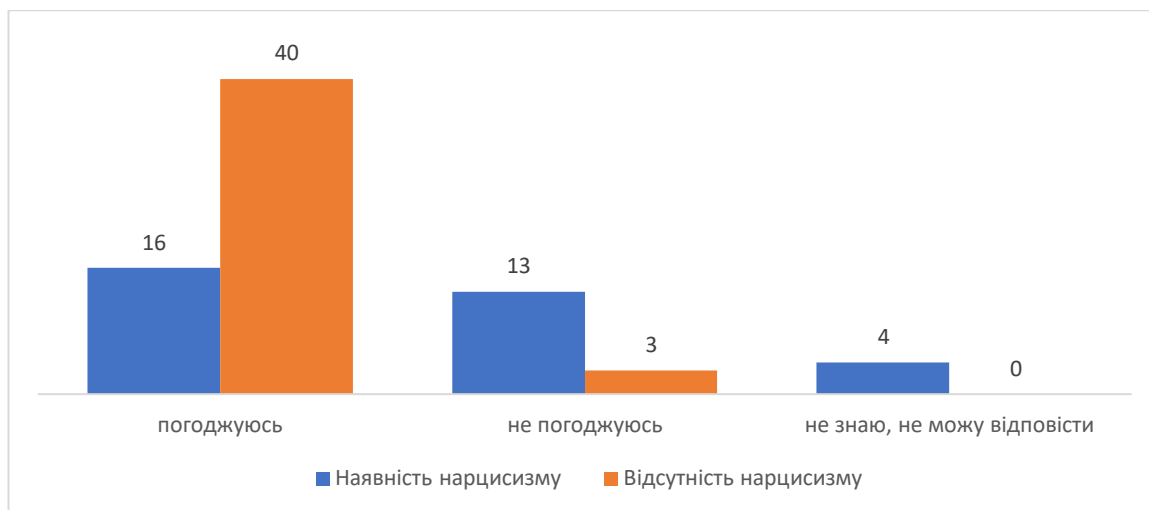
Рис 3.6. Розподіл вибірки за відчуттям потреби у психотерапії

Порівнюючи групи з наявністю та відсутністю нарцисичних рис в залежності від співчуття (рис. 3.7), можна зробити наступні спостереження:

Група, яка погоджується з твердженням "Співчуття - те, що робить нас людьми", має 16 респондентів з нарцисичними рисами і 40 респондентів без таких рис.

Група, яка не погоджується з твердженням, має 13 респондентів з нарцисичними рисами і 3 респондентів без таких рис.

Група, яка не знає або не може відповісти на питання, має 4 респонденти з нарцисичними рисами, а респондентів без таких рис не має.

Рис 3.7. Розподіл вибірки за відповіддю на питання «Співчуття - те, що робить нас людьми»

Можна зазначити, що група з нарцисичними рисами має меншу кількість респондентів, які не погоджуються з твердженням про співчуття, порівняно з групою без таких рис. В той же час, група з нарцисичними рисами має більшу кількість респондентів, які погоджуються з твердженням.

Порівнюючи групи досліджуваних з наявністю та відсутністю нарцисичних рис в залежності від уявлення про близькі стосунки (*рис 3.8*), можна зробити наступні висновки:

Група, яка вкладає свій сенс у близькі стосунки, не має жодного респондента з нарцисичними рисами, але є 4 респонденти без таких рис.

Група, яка уявляє ідеального партнера, який задовольняє всі їхні потреби, має 7 респондентів з нарцисичними рисами і 2 респонденти без таких рис.

Група, яка асоціює близькі стосунки зі злагодою, радістю, взаємовідповідальністю та спокоєм, має 26 респондентів з нарцисичними рисами і 35 респондентів без таких рис.

Група, яка сприймає близькі стосунки як завойовування уваги одне одного, не має жодного респондента з нарцисичними рисами, але є 2 респонденти без таких рис.

Аналізуючи ставлення респондентів до стосунків з партнером (рис 3.8) можна зазначити, що група з нарцисичними рисами має представників у групах, що уявляють ідеального партнера та вкладають свій сенс. Однак, група без нарцисичних рис має більшу кількість респондентів, які асоціюють близькі стосунки зі злагодою, радістю, взаємовідповідальністю та спокоєм.

Досліджуючи наявність або відсутність нарцисичних рис у залежності від впливу на життя певних подій та відчуттів сорому, приниження чи образи (рис 3.9), можна зробити висновки, що група з нарцисичними рисами має більшу кількість респондентів, які почуваються приниженими / присоромленими / ображеними і періодично прокручують ці події у своїй голові. У той же час, група без нарцисичних рис має меншу кількість респондентів, які відчувають такі негативні впливи на своє життя, і вони не заважають їм рухатись далі без періодичного зациклення на них.

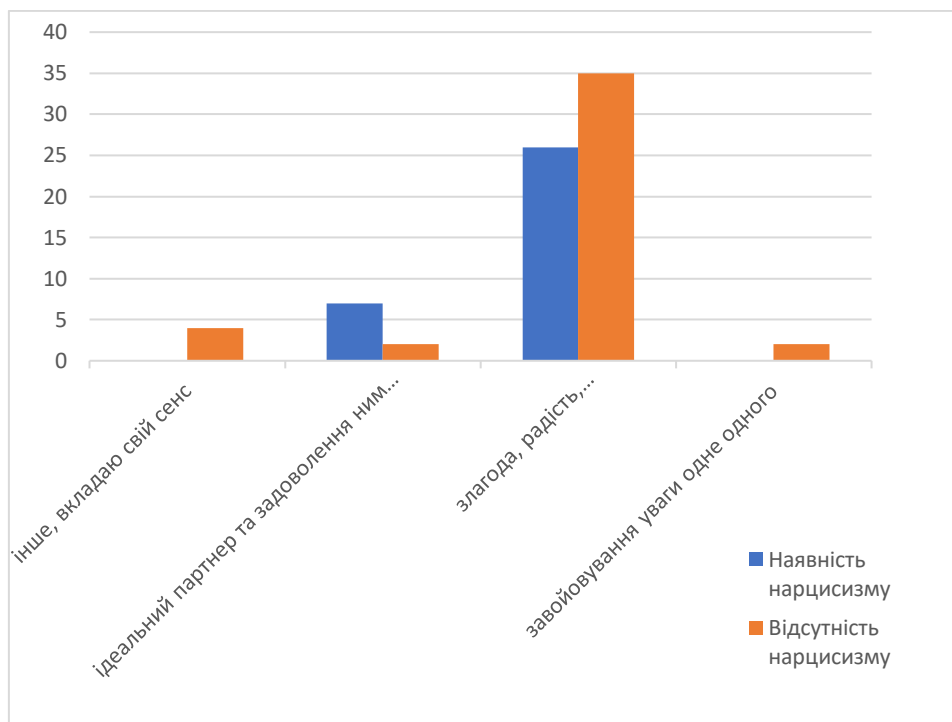
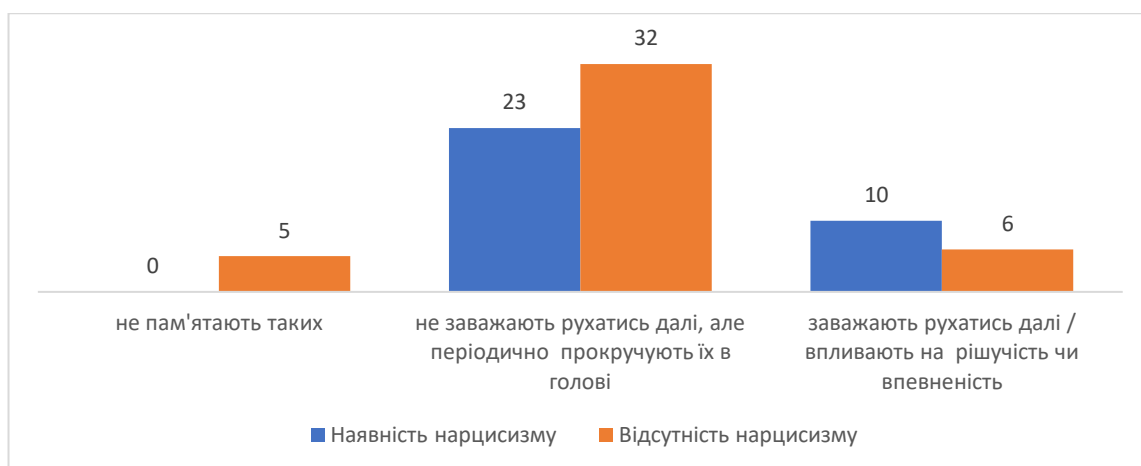

Рис 3.8. Розподіл вибірки за уявленням про близькі стосунки

Рис 3.9. Розподіл вибірки за впливом на життя подій, що змушували почуватися приниженим / присоромленим / ображеним

Аналізуючи самозвіт про ставлення батьків / опікунів до учасників (*рис 3.10*) можна узагальнити, що група з нарцисичними рисами має більшу кількість респондентів, які пережили зневагу, емоційне або фізичне насилля, були відсторонені та не отримували особливої уваги від батьків чи опікунів. У той же час, група без нарцисичних рис має більшу кількість респондентів, які сприймають своїх батьків / опікунів як чуйних і підтримуючих.

Рис 3.10. Розподіл вибірки за ставленням батьків/опікунів

Зауважимо, що група з нарцисичними рисами має більшу кількість респондентів, які відчувають тиск на себе та звинувачують себе у відсутності успіху, коли близька людина радіє своїм успіхам або веселиться. На це вказує

розподіл вибірки за відповіддю на питання «Якщо близька людина радіє своїм успіхам / веселиться...» (рис 3.11). У той же час, група без нарцисичних рис має більшу кількість респондентів, які просто радіють за близьку людину без негативних емоцій або звинувачень.

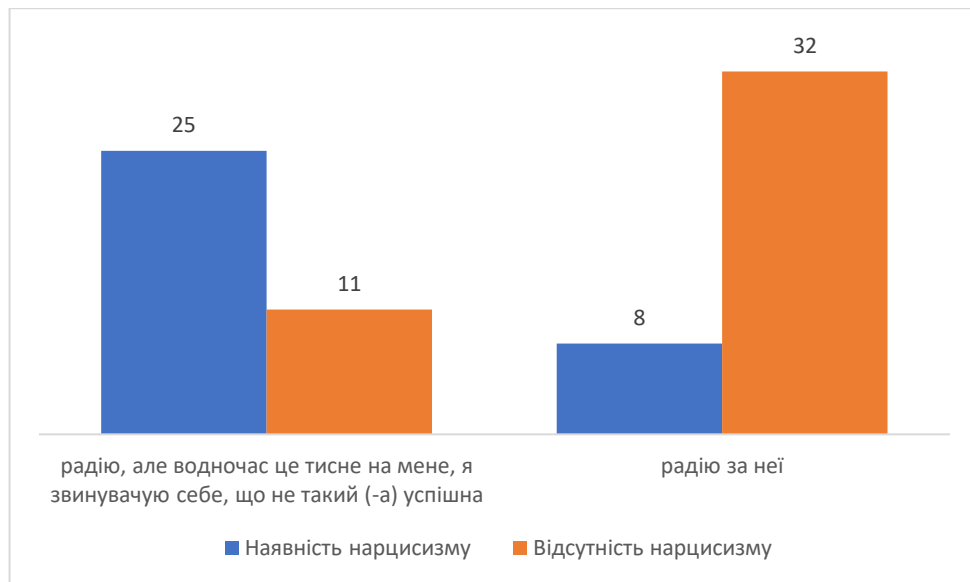
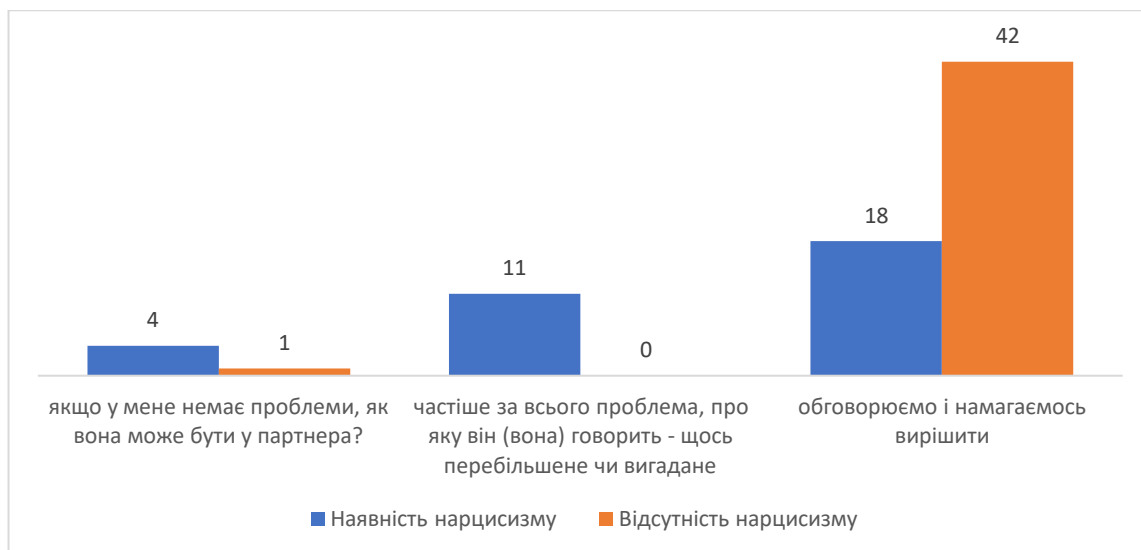

Рис 3.11. Розподіл вибірки за відповіддю на питання «Якщо близька людина радіє своїм успіхам / веселиться...»

Респонденти з нарцисистичними рисами більш схильні до відмови від обговорення проблем, перебільшення їх значимості або навіть заперечення можливості існування проблем у партнера. На це вказує розподіл за відповіддю на питання «Якщо Ваш партнер хоче обговорити проблему (свою власну або вашу спільну в стосунках)...» (рис 3.12). У той же час, респонденти без нарцисичних рис виявляють більшу відкритість до обговорення проблем і бажання займатись їх вирішенням у спільних стосунках.

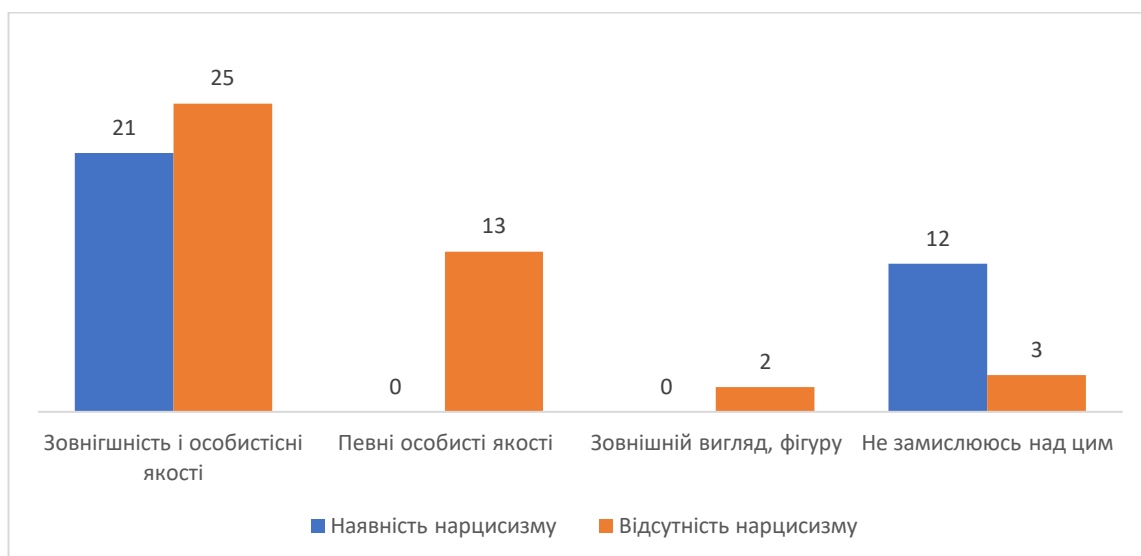
Зауважимо також, що група з наявністю нарцисичних рис має більшу кількість респондентів, які висловлюють бажання покращити свою зовнішність і особистісні якості (рис 3.13). У той же час, група без нарцисичних рис має більшу кількість респондентів, які не замислюються над цим або виражають бажання покращити певні особисті якості.

Рис 3.12. Розподіл вибірки за відповіддю на питання «Якщо Ваш партнер хоче обговорити проблему (свою власну або вашу спільну в стосунках)...»

Група, що спрямована на покращення зовнішнього вигляду та фігури, має лише двох респондентів і відсутність нарцисичних рис у цій групі.

Рис 3.13. Розподіл вибірки за бажанням покращити щось у собі

За критерієм Шапіро-Вілка усі змінні, окрім «Інтернальність» не мають нормального розподілу ($p < 0,05$). Тому приймаємо рішення для використання непараметричних статистичних методів для подальшого аналізу.

Відмінності за шкалами між групами досліджуваних з вираженими та невираженими нарцисичними рисами

	М (з нарцисичними рисами)	М (без нарцисичних рис)	М-U	Р
"Залежність від родини"	8.94	10.7	442	0.008
"Подавлення волі"	13.97	13.1	507	0.03
"Подавлення агресивності"	12.88	11.8	521	0.046
"Урівнювання стосунків"	16.09	15.1	464	0.009
Ненадійна прив'язанність	14.58	11.1	430	0.003
Надійна прив'язанність	12.18	15.9	325	< .001
Тривожний тип	16.85	12	316	< .001
Уникаючий тип	7.15	12	316	< .001
Інтернальність	154.45	176.4	208	< .001

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Залежність від родини" ($p=0.008$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 442. Група з нарцисичними рисами має середнє значення 8.94, тоді як група без нарцисичних рис має більше виражену шкалу з середнім значенням 10.7. Це може бути пов'язано з різними підходами до взаємодії з родиною та рівнем самостійності особистостей з різними рівнями нарцисизму.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Подавлення волі" ($p=0.03$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 507. Обидві групи мають подібні значення для цієї шкали: група з нарцисичними рисами – 13.97, група без нарцисичних рис – 13.1. Це означає, що нарцисичні особистості можуть мати вплив на рівень подавлення волі у батьківському ставленні.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Подавлення агресивності" ($p=0.046$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 521. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 12.88, тоді як група без нарцисичних рис має значення 11.8. Це може бути пов'язано зі здатністю особистостей без нарцисичних рис до кращого контролювання своїх агресивних реакцій.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Урівнювання стосунків" ($p=0.009$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 464. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 16.09, в той час як група без нарцисичних рис має значення 15.1. Це може бути пов'язано з тим, що особистості без нарцисичних рис більш схильні до встановлення рівноправних та взаємовигідних стосунків, де немає домінантності однієї сторони.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Ненадійна прив'язанність" ($p=0.003$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 430. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 14.58, тоді як група без нарцисичних рис має значення 11.1. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 12.18, в той час як група без нарцисичних рис має значення 15.9. Ця шкала більш виражена у групі без нарцисичних рис, що може бути пов'язано зі схильністю нарцисичних особистостей до егоцентризму, незалежності та меншої здатності до встановлення стабільних та довірливих емоційних зв'язків.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Надійна прив'язанність" ($p<0.001$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 325. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 16.85, тоді як група без нарцисичних рис має значення 12. Ця шкала більш виражена у групі з нарцисичними рисами. Це може бути пов'язано з тим, що нарцисичні особистості можуть проявляти меншу здатність до емоційного зв'язку та співпереживання, що може впливати на їхні стосунки з іншими людьми.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Тривожний тип" ($p < 0.001$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 316. За результатами аналізу було виявлено, що група з нарцисичними рисами має середнє значення шкали "Тривожний тип" (16.85), тоді як у групи без нарцисичних рис це значення становить 12. Це може бути пов'язано зі станом постійної самозаглибленості, пошуком підтвердження та переваги, що супроводжується почуттями тривоги та невпевненості.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Уникаючий тип" ($p < 0.001$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 316. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 7.15, в той час як група без нарцисичних рис має значення 12. Ця шкала більш виражена у групі без нарцисичних рис, що може бути пов'язано з тим, що нарцисичні особистості через свою самозахопленість та прагнення до уваги схильні перебувати в центрі уваги та не проявляти уваги до потреб та емоцій інших людей через надмірну тривожність. Це може створювати перешкоду встановлення і підтримки глибоких та задовільних стосунків, що може призводити до уникання близькості та інтимності у групі з нарцисичними рисами.

Існує статистично значуща відмінність для шкали "Інтернальність" ($p < 0.001$). Критерій Манна-Уїтні для цієї шкали дорівнює 208. Група з нарцисичними рисами має значення шкали 154.45, тоді як група без нарцисичних рис – значення 176.4. Ця шкала більш виражена у групі без нарцисичних рис, що може бути пов'язано зі здатністю особистостей без нарцисичних рис до самоаналізу, внутрішнього орієнтування та визначення своєї особистої ідентичності. Нарцисичні особистості, з іншого боку, схильні бути більш спрямовані на зовнішні оцінки та залежати від зовнішніх факторів для підтримки своєї самооцінки.

За результатами кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена у групі учасників з нарцисичними рисами існують наступні зв'язки:

Існує обернена кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Оптимальний емоційний контакт" ($R=-0.476$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з меншим рівнем оптимального емоційного контакту.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Надмірна емоційна дистанція з дитиною" ($R=0.393$, $p<0.05$), що вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшою емоційною дистанцією від дитини.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Надмірна концентрація на дитині" ($R=0.689$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшою концентрацією уваги на дитині.

Існує обернена кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Вербалізація" ($R=-0.918$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з меншою вербалізацією емоцій.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Надмірна турбота" ($R=0.746$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшою ймовірністю надмірної турботи.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Подавлення волі" ($R=0.487$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим подавленням волі.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Сімейні конфлікти" ($R=0.824$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшою кількістю сімейних конфліктів.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Дратівливість" ($R=0.756$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим рівнем дратівливості.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Надмірна суворість" ($R=0.51$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим рівнем надмірної суровості.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Виключення позасімейних впливів" ($R=0.633$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з тенденцією до відсутності позасімейних впливів.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Надавторитет батьків" ($R=0.824$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим рівнем над-авторитету батьків.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Подавлення агресивності" ($R=0.811$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим подавленням агресивності.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Партнерські відносини" ($R=-0.608$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з меншим рівнем залученості у партнерські стосунки.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Ухилення від конфлікту" ($R=-0.546$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з тенденцією до ухилення від конфліктів.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Байдужість чоловіка" ($R=0.493$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшою схильністю чоловіка виявляти байдужість.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Подавлення лібідо" ($R=0.843$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з сильнішим подавленням лібідо.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Домінування матері" ($R=0.599$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим рівнем домінування матері.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Прагнення прискорити розвиток дитини" ($R=0.434$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим прагненням до прискореного розвитку дитини.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Несамостійність матері" ($R=0.712$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим рівнем залежності матері від тих чи інших чинників.

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Ненадійна прив'язанність" ($R=0.466$, $p<0.05$). Це означає, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане зі зростаючим рівнем ненадійної прив'язаності.

За результатами кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена у групі учасників без нарцисичних рис визначаємо наступні зв'язки:

Існує пряма кореляція між шкалою "NPI-16" та критерієм "Тривожний тип" ($R=0.469$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з більшим вираженням тривожного типу прив'язанності.

Існує обернена кореляція між шкалою "NPI-16" та "Унікаючий тип" ($R=0.-469$, $p<0.05$). Це вказує на те, що більше значення на шкалі "NPI-16" пов'язане з меншим вираженням унікаючого типу прив'язанності.

Таким чином, можемо зазначити, що існує дуже велика кількість зв'язків, що впливають на вираження нарцисизму у групі, де його рівень встановлено як високий. У групі респондентів, у яких не спостерігається вираження нарцисизму або спостерігається незначною мірою, нарцисизм пов'язаний лише з тривожним типом прив'язаності.

За допомогою регресійного аналізу дізнаємось імовірний вплив зазначених вище чинників на формування нарцисизму.

Для побудови регресійної моделі було використано змінні, які мають чіткий кореляційний зв'язок з нарцисизмом (NPI-16). У цій моделі коефіцієнт множинної кореляції (R) - 0.852. Коефіцієнт множинної детермінації (R Square) - 0.726.

Табл 3.2.

Предиктори нарцисизму

Model Coefficients - NPI-16				
Predictor	Estimate	SE	t	p
Інтернальність	-0.0472	0.0176	-2.682	0.009
Унікаючий тип прив'язаності	-0.2001	0.0462	-4.327	< .001
Урівнювання стосунків	0.3058	0.1289	2.372	0.021
Партнерські стосунки	-0.2995	0.1208	-2.479	0.016
Залежність від родини	-0.7555	0.1281	-5.9	< .001
Надмірна концентрація на дитині	0.1251	0.0508	2.461	0.017

За результатами регресійного аналізу можна зробити наступний висновок щодо предикторів нарцисизму (табл 3.2):

Інтернальність: коефіцієнт -0.0472 вказує на те, що збільшення значення інтернальності пов'язане зі зменшенням значення на шкалі "NPI-16". Значення $p=0.009$, що менше альфа рівня 0.05 свідчить про статистичну значущість цього ефекту.

Унікаючий тип: коефіцієнт -0.2001 показує, що наявність унікаючого типу пов'язана зі зменшенням значення на шкалі "NPI-16". Значення $p<0.001$ підтверджує статистичну значущість цього зв'язку.

Урівнювання стосунків: Коефіцієнт 0.3058 вказує на те, що більше значення урівнювання стосунків пов'язане зі збільшенням значення на шкалі

"NPI-16". Значення $p=0.021$ підтверджує статистичну значущість цього ефекту.

Партнерські стосунки: Коефіцієнт -0.2995 вказує, що наявність проблем у партнерських стосунках пов'язана зі зменшенням значення на шкалі "NPI-16". Значення $p=0.016$ підтверджує статистичну значущість цього зв'язку.

Залежність від родини: Коефіцієнт -0.7555 показує, що більша залежність від родини пов'язана зі зменшенням значення на шкалі "NPI-16". Значення $p<0.001$ свідчить про статистичну значущість цього ефекту.

Надмірна концентрація на дитині: Коефіцієнт 0.1251 вказує на те, що більша надмірна концентрація на дитині пов'язана зі збільшенням значення на шкалі "NPI-16". Значення $p=0.017$ підтверджує статистичну значущість цього зв'язку.

У загальному, результати таблиці показують, що кожен з цих предикторів (інтернальність, унікаючий тип, урівнювання стосунків, партнерські стосунки, залежність від родини та надмірна концентрація на дитині) має статистично значущий вплив на шкалу "NPI-16". Коефіцієнти вказують на напрямок зв'язку між цими факторами і шкалою "NPI-16" (позитивний або негативний зв'язок), а значення p вказують на статистичну значущість цих зв'язків.

Для того, щоб з'ясувати особливості досліджуваних з нарцисичними рисами, проведемо аналіз факторів нарцисизму.

Для початку проведемо факторний аналіз за усіма методиками для групи з нарцисичними рисами.

За критерієм сферичності Бартлетта статистична значущість менше 0.05 , що свідчить про можливість проведення факторного аналізу.

За методом «Extraction Method: Maximum Likelihood» кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору $74,2$ ($>50\%$), вказує на прийнятну кількість факторів та змінних.

Отже, після проведення факторного аналізу було виділено 2 фактора (табл. 3.3).

Табл 3.3

Факторні навантаження для групи учасників з нарцисичними рисами

	Фактор 1	Фактор 2
NPI-16	0.684	
Оптимальний емоційний контакт	-0.516	0.709
Надмірна емоційна дистанція з дитиною	0.958	
Надмірна концентрація на дитині	0.96	
Ненадійна прив'язанність	0.591	0.58
Надійна прив'язанність		-0.994
Інтернальність	-0.631	
<i>Note. 'Minimum residual' extraction method was used in combination with a 'oblimin' rotation</i>		

У перший фактор увійшли змінні «NPI-16», «Оптимальний емоційний контакт» (з від'ємним знаком), «Надмірна емоційна дистанція з дитиною», «Надмірна концентрація на дитині», «Ненадійна прив'язанність», «Інтернальність» (з від'ємним знаком). Цьому фактору можна присвоїти назву «Негативна емоційно-пов'язана динаміка батьківського ставлення».

У другий фактор увійшли змінні «Оптимальний емоційний контакт», «Ненадійна прив'язанність», «Надійна прив'язанність» (з від'ємним знаком). Цьому фактору можна присвоїти назву «Емоційна віддаленність».

За критерієм сферичності Бартлетта для групи без нарцисичних рис статистична значущість є менше 0.05, що свідчить про можливість проведення факторного аналізу.

Проте за методом «Extraction Method: Maximum Likelihood» кумулятивний відсоток, накопичений до останнього фактору, становить 42,3 (<50%), що вказує на прийнятну кількість факторів та змінних. Таким чином, виділення факторів для цієї групи є неможливим.

3.2. Визначення ключових чинників розвитку нарцисизму

Результати нашого емпіричного дослідження ще раз довели, що нарцисизм є складною психологічною конструкцією, що включає в себе широкий спектр рис, поведінки та ставлень, які проявляються в індивідуальних особистостях. Розуміння та ідентифікація факторів, які сприяють розвитку нарцисизму, є важливим завданням для наукових досліджень та практичного застосування. У цьому розділі, спираючись на результати дослідження, ми розглянемо деякі з найвпливовіших факторів, що відіграють вагомую роль у формуванні нарцисичних рис респондентів. Розуміння цих факторів допоможе нам краще висвітлити сутність нарцисизму та його можливі детермінанти, що має значення для доцільності застосування того чи іншого психотерапевтичного методу та подальшого розвитку наукових досліджень у даній темі загалом.

З підсумків аналізу порівняння груп з нарцисичними рисами та груп без таких рис можна зробити наступні висновки:

- Група з нарцисичними рисами має більш виражену залежність від родини порівняно з групою без нарцисичних рис.
- Немає статистично значущої відмінності між групами з нарцисичними рисами та групами без таких рис у показнику "Подавлення волі".
- Група з нарцисичними рисами може проявляти більшу агресивність порівняно з групою без нарцисичних рис.
- Група без нарцисичних рис має більшу схильність до урівнювання стосунків порівняно з групою з нарцисичними рисами.
- Група з нарцисичними рисами має більш виражену ненадійну прив'язанність, тоді як група без нарцисичних рис має більш виражену надійну прив'язанність.

- Група з нарцисичними рисами має вищий рівень тривожності та менш виражений унікаючий тип порівняно з групою без нарцисичних рис.
- Група без нарцисичних рис має більш виражений показник інтернальності порівняно з групою з нарцисичними рисами.

Ці висновки вказують на те, що нарцисичні риси можуть мати вплив на рівень залежності від родини, агресивність, урівнювання стосунків, тип прив'язаності, тривожність та інтернальність.

За результатами кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена у групи досліджуваних з нарцисичними рисами існують наступні зв'язки:

Існують обернені зв'язки між нарцисизмом та змінними, такими як "Оптимальний емоційний контакт", "Вербалізація", "Партнерські відносини", "Ухилення від конфлікту" і "Унікаючий тип прив'язаності".

Існують прямі зв'язки між нарцисизмом та змінними, такими як "Надмірна емоційна дистанція з дитиною", "Надмірна концентрація на дитині", "Подавлення волі", "Сімейні конфлікти", "Дратівливість", "Надмірна суворість", "Виключення позасімейних впливів", "Надавторитет батьків", "Подавлення агресивності", "Байдужість чоловіка", "Подавлення лібідо", "Домінування матері", "Прагнення прискорити розвиток дитини", "Несамостійність матері" та "Ненадійна прив'язаність".

Окрім того, змінні "Нестача інтернальності" (або ж екстернальний контроль), "Унікаючий тип прив'язаності", "Партнерські стосунки", "Залежність від родини", а також "Надмірне урівнювання стосунків" та "Надмірна концентрація на дитині" є предикторами нарцисизму. Це дає підстави припускати, що ці складові є чинниками нарцисизму.

Також були виділено фактори, що притаманні групі осіб з вираженим нарцисизмом. Цим факторам були присвоєнні назви «Негативна емоційно-пов'язана динаміка батьківського ставлення» та «Емоційна віддаленність».

У перший фактор увійшли змінні «NPI-16», «Оптимальний емоційний контакт» (з від'ємним знаком), «Надмірна емоційна дистанція з дитиною», «Надмірна концентрація на дитині», «Ненадійна прив'язаність», «Інтернальність» (з від'ємним знаком).

У другий фактор увійшли змінні «Оптимальний емоційний контакт», «Ненадійна прив'язаність», «Надійна прив'язаність» (з від'ємним знаком).

На основі результатів емпіричного дослідження було розроблено модель чинників формування нарцисизму (рис. 3.14).

Аналізуючи модель, ми бачимо, що на формування нарцисизму впливає екстернальний локус контролю. Такі особистості не бачать зв'язку між своїми діями та значущими для них подіями свого життя, не усвідомлюють, що здатні контролювати власний розвиток самостійно та вважають, що більшість подій є результатом випадку або вчинків інших людей, тому в цілому схильні перекладати відповідальність на оточуючих.

На розвиток нарцисизму також впливає тривожний тип прив'язаності. Люди з тривожним типом прив'язаності характеризуються певними особливостями у способі взаємодії та формуванні емоційних зв'язків. Тривожний тип прив'язаності виникає в результаті недостатньої безпеки та підтримки в дитинстві, що може призвести до розвитку постійного почуття тривоги та небезпеки у взаєминах з близькими.

Ми також спостерігаємо впливи батьківських установок. Слід зазначити, що наявність уявлення про нерівноправ'я у стосунках батьків (між чоловіком та жінкою) також має зв'язки з нарцисизмом. На це вказують змінні «Байдужість чоловіка», «Домінування матері», «Сімейні конфлікти» та «Несамостійність матері». Надмірна концентрація на дитині та прагнення прискорення її розвитку також мають вплив на формування нарцисизму у дорослому віці.

У той самий час іншою причиною можуть бути надмірна емоційна дистанція з дитиною, подавлення волі, дратівливість, надмірна суворість,

виключення позасімейних впливів, надмірний авторитет батьків, подавлення агресивності, подавлення лібідо.

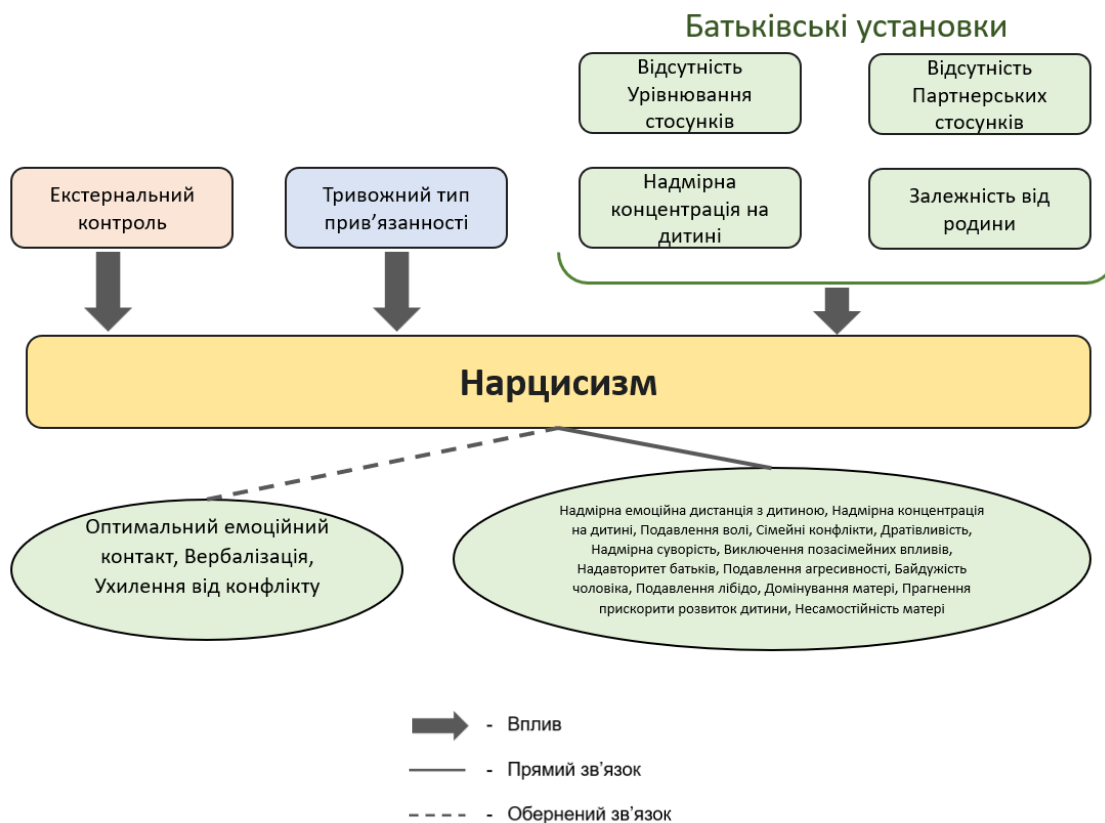

Рис 3.14. Модель чинників формування нарцисизму

Наше дослідження підтверджує попередні теорії щодо природи нарцисизму та розкриває деякі нові його аспекти.

3.3. Обґрунтування та розробка методів психологічної інтервенції

Як зазначалося у попередніх розділах, нарцисичні прояви можуть бути непатологічними (здоровий нарцисизм та яскраво виражений – постійні прояви завищеної самооцінки, або ж постійне прагнення до схвалення через самознецінювання) і патологічними (відсутність емпатії, психологічне насилля щодо близьких, деструктивна комунікація тощо). Для діагностики нарцисичного розладу особистості необхідно розпізнати у клієнта такі ознаки (Clinical criteria from Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, *Fifth Edition* [DSM-5]):

- постійне самовдоволення

- потреба в захопленні
- відсутність співчуття,

а також наявність не менше п'яти з наступних ознак:

1. Завищена, нереалістична самооцінка та спотворене уявлення про свої таланти (велич).
2. Заклопотаність фантазіями про необмежені досягнення, вплив, владу, розум, красу чи ідеальне кохання.
3. Віра у власну винятковість і неповторність, що супроводжується бажанням спілкуватися лише з людьми найвищого рівня.
4. Потреба в безумовному захопленні.
5. Почуття права на винагороду.
6. Експлуатація інших для досягнення своїх цілей.
7. Відсутність емпатії та здатності переживати за інших.
8. Заздрість до інших і віра в те, що інші вам заздять.
9. Зарозумілість і зарозумілість у відносинах з іншими.

Такі симптоми з'являються зазвичай у ранньому дорослому віці.

У даному розділі ми обґрунтуємо необхідність розробки та впровадження методів психологічної інтервенції для дорослих, які виявляють нарцисичні риси та тривожний тип прив'язаності. Дані методи можуть бути застосовані як для людей з непатологічним нарцисизмом, так і в ході терапії з особистістю, що має НРО. Основною їхньою метою є пропрацювання травми токсичного сорому, поліпшення емоційного стану, покращення стосунків з близькими та розвиток здатності співчувати [44].

Дієвими механізмами у такому випадку може бути застосування психодинамічної психотерапії та схема-терапії.

Психодинамічний підхід. Даний вид терапії акцентує увагу на внутрішньому конфлікті та знаходить свій вияв у таких техніках:

- менталізація: навчіння розмірковувати про власні психічні стани й емоції інших людей та розуміти їх. Цей підхід допомагає пацієнтам розвинути такі навички як ефективна емоційна регуляція, наприклад, здатність заспокоюватися під час стресу; розуміння впливу своїх емоцій на власні проблеми і взаємини з іншими; міркування про погляди, позиції, принципи інших, розвиваючи в собі усвідомленість, що кожна особистість є індивідуальністю зі своїм внутрішнім світом та кордонами; виявлення співчуття (допоможе проявляти себе у близьких стосунках менш агресивно, вчитись слухати й чути співрозмовника, зуміти поставити себе на місце близької людини у тому чи іншому питанні) [39], [70];
- психотерапія з фокусом на перенесенні: зосереджена на взаємодію між пацієнтом і терапевтом. Терапевт ставить запитання і допомагає клієнтам аналізувати свої реакції, аби мати змогу самостійно усвідомити перебільшене, спотворене та нереалістичне сприйняття себе під час сесії. У цьому підході увагу приділяють саме поточній взаємодії пацієнта з терапевтом, а не минулим подіям. Наприклад, якщо пацієнт, який зазвичай буває пасивним і сором'язливим, раптово стає ворожим і сперечається, терапевт може запитати про його почуття та сприяти роздумам про те, як він сприймає фігуру терапевта і себе самого після таких внутрішніх змін. Мета підходу – допомогти пацієнтові розвинути більш стабільне та реалістичне сприйняття себе та оточуючих, а також вчитися взаємодіяти з людьми екологічніше, здоровіше, відточуючи ці навички у терапевтичному альянсі [63].

Схема-терапія. Схема-орієнтована терапія (СОТ) є інтегративним підходом, що поєднує когнітивно-поведінкову терапію, теорію прихильності, психодинамічну концепцію та емоційно-фокусовану терапію. Основна мета СОТ полягає у розробці та зміні дезадаптивних схем, що впливають на мислення, почуття, поведінку та копінг-механізми клієнтів. Це досягається через активну роботу з афективними змінами та розвиток терапевтичних

відносин, де терапевт виконує роль «терапевтичного батька», підтримуючи таким чином у тих речах, які були пропущені або не помічені у підлітковому періоді.

Процес СОТ включає три основні етапи. Перш за все, проводиться оцінка, під час якої визначаються відповідні схеми, що формують дезадаптивну поведінку. Наступний етап – пізнавання, передбачає виявлення схем у повсякденному житті клієнта. Нарешті, третій етап – зміна поведінки, заміщення помилкових мисленневих патернів, почуттів та поведінки більш здоровими альтернативами.

Успішні інтервенції в рамках СОТ вимагають спеціалізованої підготовки та супервізії терапевта, оскільки метод потребує додаткових навичок та компетенцій.

Л.Король відзначає, що «Однією з головних цілей терапевта є підвищення рівня самосвідомості та відвертості нарцисистичного пацієнта щодо своєї поведінки. Важливим аспектом може бути дискусія про те, наскільки прямо пацієнт висловлює свої потреби. Нарцисистичні люди часто не можуть просити про допомогу або підтримку, оскільки вбачають це як вияв своєї слабкості. Це може призвести до міжособистісних конфліктів, коли інші люди не можуть вгадати їхні потреби, а пацієнти не можуть просити про допомогу» [10]. Також у контексті терапії нарцисистичних особистостей існує тенденція, коли пацієнти намагаються переконати терапевта, що кореневою причиною їхніх проблем є байдужість оточуючих. У такому випадку необхідно так побудувати діалог, щоб пацієнт почувався у безпеці та відчував, що його переконання не мають підстав, а лише заважають (наприклад, переконання, що звертатись по допомогу – соромно). Терапія стає інструментом спростування таких переконань, а сам терапевт – фігурою здорової взаємодії та підтримки. Надважливим під час терапії є відхід від посилення сорому пацієнта, адже невдала стратегія напротивагу, може призвести до раптового припинення терапії, несвідомого її уникання

(вигадування клієнтом причин, аби не приходити до терапевта) або порушення довіри між клієнтом і терапевтом.

У процесі аналізування ситуацій з дитинства нарцисичний клієнт часто згадує своїх відсторонених, байдужих, емоційно холодних батьків, які не сприймали його щирі почуття, ігнорували їх. Терапевт може чути від клієнта вислови про те, що «я весь час був поганим», «мені казали, що мої емоції неадекватні», «так, як роблю я – роблять тільки погані чи слабкі люди». Перебувати у стані постійного присоромлення дуже боляче, дитина почувається безсильною щось змінити чи довести дорослому, тому з часом психіка «вирішує», нібито справжні почуття неважливі, не несуть змісту, вони точно будуть знівельовані, краще просто підлаштовуватись – так безпечніше, так Я точно буду потрібен [66], [73]. Психотерапевтові слід зупинити увагу на стані безвиході та дитячої самотності клієнта, поміркувати разом про те, які цінності батьки несли загалом у сім'ю, адже батьківське відображення картини світу більшою мірою формує нарцисичні тенденції у дитини. Неосвіченість батьків, їхнє неусвідомлення вчинків щодо дитини може бути зумовлено нарцисизмом одного з них, який проектується на дитину у вигляді заборон, психологічного чи навіть фізичного насилля, або невротизмом, коли дитина стає об'єктом «нарцисичного розширення», перестає чути себе, бо знає, що її переживання, бажання й потреби не влаштовують нікого в сім'ї, а потрібно лише вчитися грати роль ідеального, відповідати очікуванням та в жодному випадку не розчаровувати [38], [44].

Нарцисична фіксація – ще один концепт для терапевтичної взаємодії. Коли підліток проходить етапи самоідентифікації, він прагне відокремити свої думки від батьківських та затвердити свою чітку позицію. У випадку, коли батьки не розділяють свої потреби й емоції від потреб та емоцій сина / доньки, відбувається процес нарцисичного розширення та об'єктивації підлітка, коли його емоції повністю підконтрольні батькам, при цьому вони гостро реагують на вияви ідентичності, внаслідок чого підліток залишається наодинці з

власним невизнаним «Я», починає приховувати усі важливі почуття, поступово створювати ідеалізований образ себе для загального схвалення, дистанціюючись від самості та втрачаючи ідентичність [26], [29]. Терапевтові слід часто ставити уточнюючі запитання стосовно бажань, потреб такого клієнта (якими вони були в дитинстві, чого хотілось, про що думалось, яким ви себе бачили – і як ці складники трансформувались сьогодні), акцентуючи увагу на тому, що він має повне право не боятися бути собою.

Також терапевту необхідно фокусуватись на емоціях гніву та страху клієнта, адже батьки нарцисичних людей дуже часто порівнювали їх з кимось, на їхню думку, більш успішним / красивішим, від чого клієнт все життя мучиться питаннями «а який я?», «чому я не розумію себе?», «чи є я достойним?» Коріння цих переживань – страх бути викритим, засудженим та сильна ірраціональна провина, яку нарцис у дорослому віці направляє на інших (партнер, колега, друг, своя дитина тощо), адже не в змозі впоратись з нестерпною тривожністю й полярними станами самостійно: «я можу все» чи «я нічого не вартий».

Іноді психотерапевтові слід направити клієнта з нарцисичними проявами додатково до психіатра, щоб виключити інші супутні розлади, наприклад депресію чи генералізований тривожний розлад. Трапляється, що клієнти виснажуються, вигорають емоційно від чергування невротичного напруження та нарцисичного піднесення. Якщо батьки раніше (або й досі) зухвало ставляться, виявляють насилля або ж неоднозначну, двояку поведінку (так звані подвійні послання), клієнт може мати тенденцію до уникання близьких стосунків взагалі. Через те, що реальне Я надто розмите для нього, або зруйноване, а є тільки образ, який мають усі визнавати й любити, нарцисичний клієнт відчуває острах, що стосунки з партнером перейдуть в емоційне злиття, де він втратить себе тотально. Терапевтові слід працювати з клієнтом і в цьому ракурсі також, оскільки нарциси як об'єкти своїх токсичних батьків мають садистичні тенденції об'єктивізувати і партнера, скидати на

нього свої травми, знецінювати та занижувати самооцінку – такі поведінкові механізми здійснюються через несвідомий страх відчуття того самого болю, який нібито може завдати партнер, що так чи інакше асоціюватиметься у нарцистичного клієнта з кимось із батьків або іншою центральною фігурою дитинства [37].

Обґрунтування необхідності психологічної інтервенції:

1.1. Пояснення важливості роботи з нарцисичними рисами:

- Визначення впливу нарцисизму на психічне та соціальне благополуччя індивіда.
- Обґрунтування потреби в зниженні негативних наслідків нарцисичних проявів.

1.2. Роз'яснення впливу тривожного типу прив'язаності:

- Встановлення зв'язку між тривожним типом прив'язаності та формуванням нездорових стосунків.
- Відзначення негативних наслідків тривожної прив'язаності для самооцінки та здатності до емоційного зближення.

Розробка методів психологічної інтервенції:

2.1. Оцінка потреб індивіда, визначення цілей та задач психологічної інтервенції

- Використання психологічних тестів та анкет для оцінки рівня нарцисизму та тривожного типу прив'язаності.
- Вивчення індивідуальних особливостей та контекстуальних факторів для налагодження персоналізованого підходу.
- Використання підходів, таких як когнітивно-поведінкова терапія, психодинамічна терапія, групова терапія тощо, для розкриття кореневих причин нарцисичних проявів та тривожного типу

прив'язаності, для роботи з індивідуальними проблемами, внутрішнім конфліктом та зниженням внутрішньої напруженості.

- Розвиток навичок самоприйняття та позитивного самовизначення, що допомагає змінити перекручене уявлення про себе та покращити самооцінку.
- Встановлення реалістичних цілей та очікувань, що сприяє зменшенню нарцисичних потреб підтвердження та пошани.
- Розвиток навичок емпатії та співпереживання, що допомагає розширити розуміння та повагу до інших людей.
- Розвиток нових, здорових стратегій взаємодії з оточуючими.

2.2. Психосвітні програми:

- Розробка програм, спрямованих на підвищення освіченості та усвідомлення особистих негативних наслідків нарцисизму та тривожного типу прив'язаності.
- Надання інформації про здорові патерни стосунків, розвиток емоційної інтелігентності та вміння встановлювати гармонійні взаємини.

2.3. Підтримка і розвиток самоцінності та самоприйняття:

- Розвиток позитивного самосприйняття та здорової самооцінки через роботу з внутрішніми переконаннями та стереотипами.
- Підтримка процесу самоприйняття та самоздійснення, залучення до самостійних рішень та відповідальності за власне життя.

2.4. Розвиток навичок міжособистісного спілкування:

- Тренування навичок активного слухання, емпатії та спілкування без засудження.
- Вивчення стратегій побудови здорових міжособистісних відносин, включаючи встановлення особистісних кордонів, вираження власних потреб та розуміння потреб і кордонів інших.

2.5. Підтримка розвитку здорових стосунків:

- Робота з клієнтом над виявленням та зміною шаблонів непродуктивної поведінки та стосунків, що виникають з нарцисичних рис або тривожного типу прив'язаності.
- Навчання навичкам взаємодії та спілкування у відносинах, таким як визнання та вираження емоцій, розвиток компромісного мислення та розв'язання конфліктів, підтримка інтересів та потреб партнера.
- Пошук ідентифікації та розвитку позитивних рис особистості, що сприяють гармонійним стосункам: співчуття, терпимість, взаєморозуміння, схильність до взаємодопомоги.

2.6. Підтримка саморозвитку та самореалізації:

- Сприяння самовизначенню та знаходженню особистих цінностей, мети життя та інтересів, що є незалежними від зовнішніх оцінок та підтримують індивідуальний розвиток.
- Розвиток рефлексивних навичок, самопостереження та саморефлексії для пізнання власного потенціалу та можливостей.
- Підтримка процесу самореалізації шляхом визначення та досягнення особистих цілей, розвитку творчого потенціалу та самовдосконалення.

2.7. Групова підтримка та спільноти:

- Розвиток взаємної підтримки та співробітництва в групових сесіях, де учасники можуть відкрито обговорювати свої проблеми, спілкуватися з людьми, які зрозуміють їхній досвід та подібні виклики.
- Використання групових вправ та рольових ігор, що сприяють розвитку навичок соціальної взаємодії, емоційного сприйняття та спілкування.

- Створення безпечного та підтримуючого середовища, де учасники можуть почувати себе прийнятими, зрозумілими та підтриманими.

2.8. Розвиток самоусвідомлення та емоційної інтелігентності:

- Практики медитації, свідомого спостереження та внутрішнього спрямування для розвитку самоусвідомлення та здатності бути у контакті зі своїми внутрішніми почуттями та думками.
- Тренування навичок емоційної регуляції та виявлення емоційних потреб.
- Розвиток емпатії та співчуття до себе та інших, що допомагає усвідомлювати інтерактивний характер стосунків та встановлювати здорові межі.

Психологічна інтервенція повинна бути індивідуалізованою та гнучкою, враховуючи унікальні потреби та характеристики кожного клієнта. Розробка персоналізованих планів та стратегій допоможе досягти більш ефективних результатів.

Успіх психологічної інтервенції залежить від активної участі та мотивації самого клієнта. Розробка та підтримка мотивації до змін є важливою складовою процесу інтервенції. Стимулювання самопізнання, саморефлексії та розвитку самосвідомості можуть допомогти клієнту зрозуміти свої мотиви та переконання, що стоять за їхніми поведінковими схемами.

Висновки до розділу III

На підставі кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена було виявлено певні зв'язки у групі дорослих з нарцисичними рисами та тривожним типом прив'язаності.

Виявлено, що нарцисизм має зворотні зв'язки з такими змінними, як "Оптимальний емоційний контакт", "Вербалізація", "Партнерські відносини",

"Ухилення від конфлікту" і "Уникаючий тип прив'язаності". Це означає, що особи з вираженим нарцисизмом мають меншу ймовірність проявляти ці риси.

З іншого боку, встановлено прямі зв'язки між нарцисизмом та такими змінними як "Надмірна емоційна дистанція з дитиною", "Надмірна концентрація на дитині", "Подавлення волі", "Сімейні конфлікти", "Дратівливість", "Надмірна суворість", "Виключення позасімейних впливів", "Надавторитет батьків", "Подавлення агресивності", "Байдужість чоловіка", "Подавлення лібідо", "Домінування матері", "Прагнення прискорити розвиток дитини", "Несамостійність матері" і "Ненадійна прив'язаність". Це означає, що особи з вираженим нарцисизмом мають більшу ймовірність проявляти ці риси.

Також виявлено, що фактори, такі як нестача інтернальності (екстернальний контроль), уникаючий тип прив'язаності, партнерські стосунки, залежність від родини, а також надмірне урівнювання стосунків та надмірна концентрація на дитині, є передикторами нарцисизму. Це означає, що ці складові, згідно з результатами дослідження, можуть сприяти розвитку нарцисизму у дорослих осіб з тривожним типом прив'язаності.

Психологічна інтервенція для дорослих з нарцисичними рисами та тривожним типом прив'язаності є ефективним інструментом у роботі з цією категорією клієнтів. Доцільним є застосування технік психодинамічної психотерапії, когнітивно-поведінкової терапії, схема-терапії. Ключовими моментами під час інтервенції є поглиблення розуміння коренів нарцисичних рис та тривожного типу прив'язаності, розвиток навичок самоприйняття та позитивного самовизначення, встановлення реалістичних цілей та очікувань, розвиток емпатії, робота над формуванням здорових стосунків та навчіння інтерактивному, здоровому спілкуванню шляхом екологічної взаємодії з психотерапевтом.

ВИСНОВКИ

Для участі у дослідженні ми відібрали респондентів з різними професійними та віковими характеристиками. Оголошення були розміщені в онлайн-спільнотах та розіслані зацікавленим особам. Для збору даних було використано чотири методики: "Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-14" (D. Ames, P. Rose, C. Anderson, 2006; адаптація І. Кривенко, Н. Пилат, О. Сенік, 2020), "Методика вивчення батьківських установок RAPI" (Earl Schaefer, Richard Bell, 1958; адаптація Т. В. Нещерет, 1980; Т. В. Архиреева, 2002), "Тест на тип прив'язаності" (Annie Chen, 2019; переклад Е. Кротова, 2021) та "Рівень суб'єктивного контролю" (Е. Ф. Бжин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткінд, 1984). Дані методики є надійними та релевантними для цілей емпіричного дослідження. Анкета містила питання щодо демографічних характеристик учасників, таких як вікова група, стать та тип професії. Також питання стосувались особливостей ставлення батьків до учасників, батьківсько-дитячий досвід, особливості емоційних проявів, вподобань та поведінки.

Після збору даних отримані відповіді були оброблені та проаналізовані для визначення чинників формування особистості з нарцисичною детермінантою. Методи статистичної обробки даних включали критерій Шапіро-Вілка, критерій Манна-Уїтні, коефіцієнт кореляцій Спірмена, описові статистики, таблиці частот, регресійний та факторний аналіз.

Усього в дослідженні взяло участь 76 учасників. З них 13 – чоловіки, що складає 17% від усієї вибірки, та 63 – жінки, що складає 83% від усієї вибірки. Уся вибірка була поділена на 2 групи за результатом тесту NPI-16. До першої групи увійшли 33 особи, що мають виражені нарцисичні риси, що складає 43% від усієї вибірки, та у другу групу увійшло 43 особи, що не мають виражених нарцисичних рис – 57% від усієї вибірки.

Методологічні засади дослідження дозволили нам реалізувати поставлену мету та завдання емпіричного етапу.

На підставі кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена було виявлено пов'язаність нарцисичних рис у групі дорослих з тривожним типом прив'язаності.

Виявлено також, що нарцисизм має зворотні зв'язки з такими змінними як «оптимальний емоційний контакт», «вербалізація», «партнерські відносини», «ухилення від конфлікту» та «уникаючий тип прив'язаності». Закономірності свідчать про те, що особи з вираженим нарцисизмом менш схильні виявляти емоційну стійкість, говорити про почуття та визнавати їх, мають складнощі зі встановленням близьких стосунків, часто уникають конфліктів та в цілому відкритої взаємодії з оточуючими.

З іншого боку, встановлено прямі зв'язки між нарцисизмом та такими змінними як «надмірна емоційна дистанція з дитиною», «надмірна концентрація на дитині», «подавлення волі», «сімейні конфлікти», «дратівливість», «надмірна суворість», «позасімейні впливи», «надавторитет батьків», «подавлення агресивності», «байдужість чоловіка», «подавлення лібідо», «домінування матері», «прагнення прискорити розвиток дитини», «несамостійність матері» і «ненадійна прив'язаність». Це означає, що на осіб з вираженим нарцисизмом у дитинстві ймовірно мали вплив дані фактори, а також що вони самі схильні виявляти супутні риси.

У ході дослідження встановлено, що фактори, такі як нестача інтернальності (екстернальний контроль), уникаючий тип прив'язаності, партнерські стосунки, залежність від родини, а також надмірне урівнювання стосунків та надмірна концентрація на дитині, є передикторами нарцисизму. Це дає підстави вважати, що ці складові, згідно з результатами дослідження, можуть сприяти розвитку нарцисизму у осіб з тривожним типом прив'язаності.

Психологічна інтервенція для дорослих з нарцисичними рисами та тривожним типом прив'язаності є ефективним інструментом у роботі з цією категорією клієнтів. Доцільним є застосування технік психодинамічної психотерапії, когнітивно-поведінкової терапії, схема-терапії. Ключовими моментами під час інтервенції є поглиблення розуміння коренів нарцисичних

рис та тривожного типу прив'язаності, розвиток навичок самоприйняття та позитивного самовизначення, встановлення реалістичних цілей та очікувань, розвиток емпатії, робота над формуванням здорових стосунків та навчіння інтерактивному, здоровому спілкуванню шляхом екологічної взаємодії з психотерапевтом.

Отже, у ході роботи було виконано ряд поставлених завдань: визначено характерні ознаки нарцисичної поведінки; проаналізовано причини та динаміку розвитку нарцисичних рис; встановлено взаємозв'язок нарцисистичної поведінки з такими факторами як тип прив'язаності, батьківські установки (моделі поведінки), локус суб'єктивного контролю, вік, особливості міжособистісних відносин; рекомендовано методи психологічної корекції нарцисичних рис особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева Н. Н. Теория привязанности: современные исследования и перспективы / Н. Н. Авдеева // Современная зарубежная психология. – 2017. – Т. 6. – № 2. – С. 7.
2. Бажин Е. Ф. Методика визначення локусу контролю / Е. Ф. Бажин, Е. А. Голинкіна, А. М. Еткінд. – СПб., 1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://psyttests.org/trait/usk-run.html>
3. Варга А. Я. Типы неправильного родительского отношения: автореф. дис. ... канд. психол. наук / А. Я. Варга. – М., 1987. – 12 с.
4. Васильєва Г. В. Нарцисичні прояви та сепараційна тривога / Г. В. Васильєва // Психологія особистості. – 2021. – Вип. 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://habitus.od.ua/journals/2021/22-2021/11.pdf>
5. Васильєва Г. В. Прояви алекситимії в структурі нарцистичної особистості. Теорія і практика сучасної психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.22>.
6. Гаркуша І. Проблема батьківсько-дитячих стосунків у психології / І. Гаркуша, В. Кайко // Наук. вісн. Херсонськ. держ. ун-ту. Серія: Психологічні науки. – 2016. – Вип. 1(2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/503194.pdf>
7. Гоцуляк Н. Є. Психологічна травма: аналіз та шляхи її подолання / Н. Є. Гоцуляк // Зб. наук. пр. Національної академії Держ. прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки. – 2015. – № 1. – С. 378–390 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnprv_ppn_2015_1_31.
8. Журнал «Заборона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zaborona.com/yak-nejropatologiya-poyasnyuye-povedinku-dyktatoriv/>

9. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / О. Ф. Кернберг. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 256.
10. Король Л. В. Причини формування нарцисичної особистості // Young Scientist.– 2017, march. – № 3 (43) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/3/61.pdf>
11. Корытова Г. С. Психологические особенности внутрисемейных отношений и их влияние на проявление школьной дезадаптации: дис....канд.психол. наук / Корытова Г. С. – М ; Улан-Удэ, 1998. – 166 с.
12. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе ; пер. с англ. / Н. Мак-Вильямс. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 480 с.
13. Меленчук Н. Особливості нарцисичних проявів особистості у осіб з різним рівнем локусу контролю / Н. Меленчук, А. Щудра // Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки». – Вип. 16(45). – Одеса: Південноукр. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/16_45_2021/social/1/Bulletin_16_45_Social_and_behavioral_sciences_Melenchuk_Shudra.pdf
14. Методика визначення батьківських установок, RAPI (Earl Schaefer, Richard Bell, 1958). Адаптація Т. В. Нещерет (1980); Т. В. Архиреева (2002) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://psytests.org/parent/pari.html>
15. Опитувальник грандіозного нарцисизму NPI-16 / D. Ames, P. Rose, S. Anderson, 2006; в адаптації І. Кривенко, Н. Пилат, О. Сенік, 2021. Українськомовна адаптація короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму NPI-16: Аналіз психометричних показників // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 48 (51). – 2021, груд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/358434646_Ukrainskomovna_adaptacia_kороткої_versii_opитувальника_osobistisnogo_narcisizmu_NPI-16_Analiz_psihometricnih_pokaznikov

16. Освітня платформа «Постнаука». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postnauka.ru/faq/93065>
17. Офіційний портал редакції «Громадське» hromadske.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/ru/posts/amerikanskij-slovar-merriam-webster-nazval-slovo-2022-goda>
18. Публій Овідій Назон. Метаморфози. – Львів: вид-во «Апріорі», 2019. – 520 с.
19. Свиначенко Ю. Psychological Counseling and Psychotherapy / Ю. Свиначенко // Поняття нарцисизму та його характеристика. – 2014. – № ½. – С. 265–271.
20. Семененко Н. Плейлист із 133 відео на тему «Нарцис» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=PO_zdKwJDkU&list=PLPrTUiYtL9sflDn mRnLIWtL0j-9WsUzbO&ab_channel=%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE
21. Скотт Й. Плейлист із 88 відео на тему «нарцисизм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=jJ_PRJbJm6U&list=PLTVrP808IKBZvF4o h5GZyVi-PFVo3D35q&ab_channel=JelenaScottPsiholog
22. Словник Мерріам-Вебстер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.merriam-webster.com/>
23. Sannikova O. Individual -typical variations of narcissism / O. Sannikova // Наука і освіта. – 2017. – 11/CLXIV. – С. 179–186.
24. Тест на тип прив'язаності (Annie Chen, 2019), пер. Е. Кротова (2021) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://psytests.org/ipl/chentpr.html>

25. Фрейд З. Психология сексуальности / З. Фрейд. – Минск: изд-во Тарсевиц С., «Прамеб», 1993. – 272 с.
26. Allen J. P., Porter M., MacFarland C., McElhane K. B., Marsh P. The relation of attachment security to adolescents' paternal and peer relationships, depression, and externalizing behavior // *Child Development*. – 2007. – Vol. 78. – P. 1222–1239.
27. American Psychiatric Association. Personality disorders. In *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (Fifth Edition ed.)*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing Inc., 2013.
28. An Encyclopædia Britannica Company [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/word-of-the-year>
29. Bakermans-Kranenburg, M. J., & van IJzendoorn, M. H. The developing brain and early parenting in the intergenerational transmission of attachment // *Current Opinion in Psychology*. – 2019. – Vol. 25. – pp. 63–68.
30. Baumrind, D. Differentiating between confrontive and coercive kinds of parental power-assertive disciplinary practices / D. Baumrind // *Human Development*. – 2012. – Vol. 55(2). – pp. 35–51.
31. Beck Aaron, Freeman Arthur, Davis Denise D. *Cognitive Therapy of Personality Disorders, Second Edition*. Guilford Publications, 2004. – 412 p.
32. Brähler, E., & Klucken, T. Toxische Scham und ihre Bedeutung für die psychische Gesundheit // *Zeitschrift für Klinische Psychologie und Psychotherapie*. – 2019. – 48(2). – pp. 113–121.
33. Burnell, K., Ackerman, R. A., Meter, D. J., Ehrenreich, S. E., & Underwood, M. K. Frequency of text messaging and adolescents' mental health symptoms across four years of high school // *Journal of Adolescent Health*. – 2020
34. Campbell Keith. *The Narcissistic Personality: Understanding and Managing the Narcissistic Relationship* / Кит Кемпбелл У. – New York: Rowman & Littlefield Publishers, 1993.
35. Campbell, W. K., Miller, J., & Widiger, T. Narcissistic Personality Disorder and the DSM–V // *Journal of Abnormal Psychology*. – 2010. – 119(4). – pp. 640 – 649.

- Retrieved March 7, 2014 [Electronic resource]. – Access mode:<http://wkeithcampbell.com/wp-content/uploads/2013/08/MillerWidigerCampbell20101.pdf>
36. Candelanza Ana L., Buot Queenilyn Eva C., Merin A. Jewish. Diana Baumrind's Parenting Style and Child's Academic Performance: A Tie-in – Cebu Normal University, Cebu City, Cebu, Philippines // *Psychology and education*. – 2021. – Vol. 58(5) [Electronic resource]. – Access mode: https://www.researchgate.net/publication/359448493_Diana_Baumrind's_Parenting_Style_and_Child's_Academic_Performance_A_Tie-in
37. Chen Annie. *The Attachment Theory Workbook: Powerful Tools to Promote Understanding, Increase Stability, and Build Lasting Relationships*. Publisher – Althea Press (April 23, 2019). – 194 p.
38. Cheshure, A., Zeigler-Hill, V., Sauls, D., Vrabel, J. K., & Lehtman, M. J. Narcissism and emotion dysregulation: Narcissistic admiration and narcissistic rivalry have divergent associations with emotion regulation difficulties // *Personality and Individual Differences*. – 2020. – Vol. 154. – pp. 109-679.
39. Crisp, H., & Gabbard, G. O. Principles of psychodynamic treatment for patients with narcissistic personality disorder // *Journal of personality disorders*. – 2020. – 34 (Supplement). – pp. 143–158.
40. Crowell, J. A., & Treboux, D. Adult Attachment: Theoretical Perspectives, Informed by Empirical Research. In R. J. Sternberg & S. T. Fiske (Eds.). *The Sage Handbook of Personality and Individual Differences*. – 2018. – pp. 536–553. Sage Publications.
41. Dagan, O., & Asulin-Peretz, L. Parental Reflective Functioning: Theory, Research, and Clinical Applications // *Frontiers in Psychology*. – 2017. – Vol. 8. – 324 p.
42. Dieckmann Eva. Schema Therapy: An Approach for Treating Narcissistic Personality Disorder / Eva Dieckmann, Wendy Behary. – August, 2015 *Fortschritte der Neurologie Psychiatrie* // Source Pub Med. – Vol. 83(8) [Electronic resource]. – Access

- mode: https://www.researchgate.net/publication/281519389_Schema_Therapy_An_Approach_for_Treating_Narcissistic_Personality_Disorder - стаття
43. Evaluation der Wirksamkeit der klärungsorientierten Psychotherapie bei Personen mit einer narzisstischen Persönlichkeitsstörung nach DSM-IV – eine naturalistische Längsschnittstudie mit prä-post Design, April 2022 // Fortschritte der Neurologie Psychiatrie. – 90 (09) [Electronic resource].
  44. Fahrenberg, J., Kienle, R., Rau, S., & Schneider, M. Scham und Narzissmus als Barrieren für Psychotherapie // Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychotherapie. – 2018. – Vol. 64 (2). – pp. 155–172.
  45. Fiebig, T. Toxische Scham als Ursache psychischer Störungen: Eine integrative Betrachtung // Psychologie in Österreich. – 2016. – 36 (1). – pp. 26–33.
  46. Fraley, R. C., & Roisman, G. I. The Development of Adult Attachment Styles: Four Lessons // Current Opinion in Psychology. – 2019. – Vol. 25. – pp. 26–30.
  47. Free psychiatry reference for medical students, residents, and physicians – психіатричний онлайн-довідник для студентів мед. спеціальностей, резидентів та фізичних осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.psychdb.com/personality/narcissistic>
  48. George, C., & West, M. The Adult Attachment Projective Picture System: Attachment Theory and Assessment in Adults. Guilford Press, 2012.
  49. Grossmann, K., Grossmann, K. E., & Waters, E. Attachment from Infancy to Adulthood: The Major Longitudinal Studies. The Guilford Press, 2005.
  50. Holmes Jeremy. John Bowlby and Attachment Theory // Makers of Modern Psychotherapy. – Publisher: Routledge; 2nd edition. – 2014. – 9 January. – 248 p.
  51. Jauk, E., Weigle, E., Lehmann, K., Benedek, M., & Neubauer, A. C. The relationship between grandiose and vulnerable (hypersensitive) narcissism // Frontiers in Psychology. – 2017. – Vol. 8. – 1600.
  52. Jonason P. K., Krause L. «The emotional deficits associated with the Dark Triad traits: Cognitive empathy, affective empathy, and alexithymia» / P. K. Jonason, L. Krause // Personality and Individual Differences. – 2013. – Vol. 55. – pp. 532–537.

53. Kernberg, O. F. *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*. Jason Aronson, 1975.
54. Klein M. *Envy and gratitude*. In *The Writings of Melanie Klein. Envy and Gratitude and Other Works*. – London: Hogarth Press, 1957. – Vol. 3.
55. Kohut H. *The Analysis of the Self / H. Kohut*. – New York: International Universities Press, 1971.
56. Krizan, Z., & Johar, O. *Narcissistic Rage Revisited // Journal of Personality and Social Psychology*. – 2015. – 108 (5). – pp. 784–801.
57. Lowen Alexander. *Narcissism: Denial of the True Self*, Publisher: Touchstone; New edition (March 1, 1985). – 242 p.
58. Matusiewicz, A., Hopwood, C., Banducci, A., & Lejuez, C. *The Effectiveness of Cognitive Behavioral Therapy for Personality Disorders // Psychiatr. Clin. North. Am.* – 2011. – 33(3)– Sep. 1. – pp. 657–685. Retrieved March 7, 2014 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3138327/>
59. Miles, G. J., Smyrniotis, K. X., Jackson, M., & Francis, A. J. *Reward-punishment sensitivity bias predicts narcissism subtypes: Implications for the etiology of narcissistic personalities // Personality and Individual Differences*. – 2019. – Vol. 141, pp. 143–151 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0191886919300030?via%3Dihub>
60. Miller, J. D., Hoffman, B. J., Gaughan, E. T., Gentile, B., Maples-Keller, J. L., & Campbell, W. K. *Grandiose and Vulnerable Narcissism: A Nomological Network Analysis // Journal of Personality*. – 2011. – Vol. 79(5). – pp. 1013–1042.
61. Miller, J. D., Sleep, C. E., Crowe, M. L., & Lynam, D. R. *Psychopathic boldness: Narcissism, self-esteem, or something in between? // Personality and Individual Differences*. – 2020. – Vol. 155. – pp. 109–761.

62. Milstead Kristen. *Why Can't I Just Leave. A Guide to Waking Up and Walking Out of a Pathological Love Relationship.* – Publisher Author Academy Elite, 2021.
63. Müller Gregor, Sachse Rainer, Langer Katja, Claus Benedikt. Evaluation der Wirksamkeit der klärungsorientierten Psychotherapie bei Personen mit einer narzisstischen Persönlichkeitsstörung nach DSM-IV – eine naturalistische Längsschnittstudie mit prä-post Design, April 2022 // *Fortschritte der Neurologie Psychiatrie.* – 90 (09) [Electronic resource]. – Access mode: https://www.researchgate.net/publication/359886774_Evaluation_der_Wirksamkeit_der_klarungsorientierten_Psychotherapie_bei_Personen_mit_einer_narzisstischen_Personlichkeitsstorung_nach_DSM-IV_-_eine_naturalistische_Langsschnittstudie_mit_pra-post_Desig
64. Pierro, Di, Costantini R., Benzi, G., Madeddu, I. M. A. Grandiose and entitled, but still fragile: A network analysis of pathological narcissistic traits// *Personality and Individual Differences.*– 2019. – Vol. 140.– pp. 15–20. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0191886918301934?via%3DIhub>
65. Poole Heller, Diane. *The Power of Attachment: How to Create Deep and Lasting Intimate Relationships.* Publisher: Sounds True (March 12, 2019). – 215 p.
66. Ronningstam, E., & Weinberg, I. Narcissistic Personality Disorder: Progress in Recognition and Treatment// *The Journal of Lifelong Learning in Psychiatry.*– 2014. March 7. – Vol. XI(2), pp. 167-177 [Electronic resource]. – Access mode: <http://focus.psychiatryonline.org/data/Journals/FOCUS/926935/167.pdf>
67. Schaefer, E. S., & Bell, R. Q. (1957). Patterns of attitudes toward child rearing and the family // *The Journal of Abnormal and Social Psychology.*– Vol. 54 (3), pp. 391–395 [Electronic resource]. – Access mode: <https://doi.org/10.1037/h0048159>

68. Scheffer, D., & Janssen, P. L. Scham- und Schuldgefühle bei narzisstischen und histrionischen Persönlichkeitsstörungen // *Psychotherapie, Psychosomatik, Medizinische Psychologie*. – 2007. – Vol. 57(7). – pp. 276–283.
69. Scherbaum, S., & Höppner, C. Toxische Scham als Folge der Entwertung. *Zeitschrift für Psychotraumatologie // Psychologische Medizin und Psychotherapie*. – 2016. – Vol. 14(1). – pp. 23–32.
70. Seidler, G. H. Narzissmus, Bindung und Scham: Zur Bedeutung der Theorie des Narzissmus für die psychodynamische Psychotherapie // *Psychotherapeut*. – 2011. – 56(5). – pp. 441–448.
71. Simpson, J. A., & Rholes, W. S. *Adult Attachment: Theory, Research, and Clinical Implications* (3rd ed.). – Guilford Press, 2019.
72. Singh, S., Farley, S. D., & Donahue, J. J. Grandiosity on display: Social media behaviors and dimensions of narcissism // *Personality and Individual Differences*. – 2018. – Vol. 134. – pp. 308–313.
73. Stinson, D. A., Ross, R., McKnight, J., & Wilson, S. T. Narcissism and Self-Insight: A Review and Meta-Analysis of Narcissists' Self-Enhancement Tendencies // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2015. – 41(1). – pp. 3–24.
74. Twenge, J. M., & Campbell, W. K. *The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement*. Publisher: Atria Books (April 13, 2010). – 368 p.
75. Wendy T. Behary. *Disarming the Narcissist: Surviving and Thriving with the Self-Absorbed*. – Publisher: New Harbinger Publications. – Second edition (July 1, 2013). – 224 p.
76. Zhang, H., Luo, Y., Zhao, Y., Zhang, R., & Wang, Z. Differential relations of grandiose narcissism and vulnerable narcissism to emotion dysregulation: Self-esteem matters // *Asian Journal of Social Psychology*. – 2017. – Vol. 20 (3–4). – pp. 232–237.

ДОДАТОК А
Анамнестична анкета

Зірочка (*) указує, що запитання обов'язкове

Ваш нікнейм + будь-яка цифра (приклад: *rabbit95*) *

Ваша стать *

чоловік
жінка

Ваш вік *

16-20
21-25
26-30
31-35
36-40
41-45
46-50
51-55
56-60
61-65
66 і більше

В родині Ви *

єдина дитина
є молодші брати / сестри
є старші брати / сестри
є і молодші і старші сиблінги (ви - середня за віком дитина)

Сімейний статус *

не в стосунках
у стосунках, але не в шлюбі
у шлюбі
розлучений/розлучена
вдова / вдівець

Ви працюєте у сфері... *

людина-людина
людина-знакова система
людина-природа
людина-техніка
людина-художній образ
тимчасово не працюю / ще навчаюсь

Як часто Ви використовуєте соціальні мережі? *

не кожного дня
1-2 години
щодня
3-4 години
5 годин і більше

Чи відчуваєте Ви постійну потребу постити дописи (сторіз/рілс/саморекламу)? *

я так самовиражаюсь, мені це дуже подобається
я - блогер (-ка) / соц. мережі - майданчик продажу моїх послуг
відчуваю, але ніколи не є достатньо задоволена (-ий) собою та власними публікаціями
відчуваю, але надмірно критикую себе, що не є достатньо стильним/красивим/
розумним як інші, боюсь, що мене так ніхто і не помітить
ні, я використовую соц.мережі лише для спілкування

Як часто Ви аналізуєте свої вчинки / події, які відбуваються з Вами та важливими * для Вас людьми?

дуже часто
іноді
не бачу в цьому сенсу

Сором та постійна пригніченість чергуються у мене з відчуттям всевладдя та * бажанням все і всіх контролювати.

так
ні
часто відчуваю лише фоновий сором, власну неповноцінність, "схлопнутість"
відчуття контролю - засіб заспокоєння для мене

Чи відчували ви коли-небудь потребу в психотерапії? *

так, я проходив (-ла) курс психотерапії / я у терапії зараз
до цього часу не відчував (-ла) потребу в цьому, можливо хотів (-ла) б іншим це
потрібно явно більше, ніж мені
відчуваю потребу, але поки не маю такої можливості

Співчуття - те, що робить нас людьми? *

погоджуюсь
не погоджуюсь
не знаю, не можу відповісти

Близькі стосунки для Вас - це... *

ідеальний партнер та задоволення ним усіх моїх потреб
злагода, радість, взаємовідповідальність, спокій

емоційні піднесення, сплески, пристрасть, завойовування уваги одне одного
інше, вкладаю свій сенс

Події, які колись змусили Вас почуватися приниженим / присоромленим / *
ображеним...

не заважають рухатись далі, але періодично я рефлексую, прокручую їх в голові
заважають рухатись далі / впливають на мою рішучість чи впевненість
я не пам'ятаю таких

Ваші батьки / один з них / опікун в дитинстві *

були чуйними, підтримуючими
відсторонювались та не особливо звертали увагу на Вас
зневажали Вас, проявляли емоційне або фізичне насилля

Якщо близька людина радіє своїм успіхам / веселиться... *

радію за неї
нейтральний (-а)
відчуваю різку неспроможність виразити позитивні емоції, іноді злюсь
радію, але водночас це тисне на мене, я звинувачую себе, що не такий (-а)
успішна

Якщо Ваш партнер хоче обговорити проблему (свою власну або вашу спільну в
* стосунках)...

обговорюємо і намагаємось вирішити
частіше за все проблема, про яку він (вона) говорить - щось перебільшене чи
вигадане
якщо у мене немає проблеми, як вона може бути у партнера?

Що б Ви хотіли покращити в собі? *

Зовнішній вигляд, фігуру
Певні особисті якості
Перший і другий варіант
Не замислююсь над цим

ДОДАТОК Б

Опитувальник грандіозного нарцисизму (NPI 14)

З кожної пари тверджень оберіть одне, що найбільше підходить Вам. Якщо жодне із тверджень Ви не можете співвіднести із собою, оберіть одне, яке менш неприйнятне.

Твердження 1

Люди, схоже, завжди визнають мій авторитет.
Для мене не так важливо бути авторитетом.

Твердження 2

Мені справді подобається бути в центрі уваги.
Мені дискомфортно бути в центрі уваги.

Твердження 3

Я думаю, що я особлива людина.
Я не кращий(-а) і не гірший(-а), ніж більшість людей.

Твердження 4

Мені легко маніпулювати людьми.
Мені не подобається, коли я зауважую, що маніпулюю людьми.

Твердження 5

Я сподіваюся, що стану успішним.
Я збираюся стати великою людиною.

Твердження 6

Я здібніший(-а) від інших.
Є багато речей, яких я можу навчитися від інших.

Твердження 7

Іноді я розповідаю непогані історії.
Усім подобається слухати мої розповіді.

Твердження 8

Я не проти виконувати розпорядження.
Мені подобається мати владу над людьми.

Твердження 9

Іноді я не впевнений(-а) у тому, що роблю.
Я завжди знаю, що роблю.

Твердження 10

Іноді люди вірять у те, що я їм говорю.
Я можу змусити будь-кого повірити в те, що хочу.

Твердження 11

Я намагаюся не хизуватися і не випендрюватися.
Я можу й повипендрюватися, коли є нагода.

Твердження 12.

Я знаю, що я хороший(-а), бо всі мені це повторюють.
Коли мені роблять компліменти, я іноді можу засоромитися.

Твердження 13

Я виняткова людина.
Я в цілому такий(-а), як усі інші.

Твердження 14

Я волію розчинятися в натовпі.
Я люблю бути в центрі уваги.

ДОДАТОК В

Тест на тип прив'язаності (опитувальник адаптований лише російською мовою)

Подумайте про одну особливо важливу для Вас людину та стосунки з нею. Це можуть бути поточні стосунки чи недавні спогади. Відповідаючи на питання, уявляйте саме цю конкретну людину. Перша частина тесту оцінює надійність або ненадійність Вашої прив'язаності. Друга частина дає змогу зрозуміти, як ви почуваетесь та сприймаєте себе у стосунках.

Оберіть одну відповідь із трьох.

1. Я порой теряю чувство собственного «Я» в отношениях.
редко иногда часто
2. Я чувствую, что забываю о себе/пренебрегаю собой в отношениях.
редко иногда часто
3. Я иду на компромиссы, о которых впоследствии жалею.
редко иногда часто
4. Я ценю, когда партнер делает что-либо для меня по собственному желанию, а не когда мне приходится об этом просить.
редко иногда часто
5. Когда я прошу партнера о чем-либо и получаю желаемое, я все равно могу ощущать неудовлетворение.
редко иногда часто
6. Я чувствую себя так, словно мой партнер меня не понимает.
редко иногда часто
7. Когда мой партнер не держит слово, я принимаю это на свой счет.
редко иногда часто
8. Меня расстраивает, когда партнер воспринимает определенное действие как проявление нелюбви, хотя на самом деле все наоборот.
редко иногда часто
9. Я беспокоюсь, что мы с партнером слишком разные.
редко иногда часто

10. Прежде чем попросить о помощи, мне приходится долго бороться с собой.

редко иногда часто

11. Когда я думаю о родителях, мне сложно представить любого из них смотрящим на меня с восхищением и гордостью.

редко иногда часто

12. Меня до глубины души задевает любая несправедливость в отношениях.

редко иногда часто

13. В отношениях легко совмещать независимость и близость.

редко иногда часто

14. Мой партнер может расти и развиваться, насколько ему это необходимо, это никак не угрожает нашим отношениям.

редко иногда часто

15. Я с легкостью беру на себя определенные обязательства и выполняю их.

редко иногда часто

16. Я нуждаюсь в партнере в той же мере, что и он во мне.

редко иногда часто

17. Если что-то не ладится с партнером, я проявляю терпение и жду, пока нужное решение не придет само собой.

редко иногда часто

18. У нас случаются конфликты, даже если никто не виноват.

редко иногда часто

19. Я все рассказываю своему партнеру. Если о чем-то не упоминаю, то только потому, что знаю – это совершенно не имеет значения.

редко иногда часто

20. Когда мы не согласны друг с другом, я прилагаю все усилия, чтобы найти решение, которое устроило бы обоих.

редко иногда часто

21. Если я отодвигаю свои дела на второй план, чтобы поддержать партнера, я знаю, что потом тоже получу поддержку.

редко иногда часто

22. Я могу просто попросить партнера о том, что мне надо, и обычно это работает.

редко иногда часто

23. Когда мы с партнером ссоримся, я беру ситуацию в свои руки и стараюсь сделать так, чтобы мы оба чувствовали себя комфортно.

редко иногда часто

24. Когда мои предыдущие отношения заканчивались, это решение было обоюдным и взвешенным.

редко иногда часто

25. Мне трудно сохранять терпение когда...

люди меня не понимают

я захожу в тупик, занимаясь тем, что мне не нравится

26. Потенциально важные новые отношения могут прекратиться, если партнер...

не прилагает никаких усилий для их поддержания
оказывается слишком напористым

27. Конфликт – это...

возможность выплеснуть то, что накопилось
как правило, нечто непродуктивное

28. Когда я сержусь на своего партнера, я....

испытываю необходимость высказать все напрямую
предпочитаю справляться со всем самостоятельно

29. В отношениях я чувствую себя хуже всего, когда...

ощущаю, что меня бросили или отвергли
мне навязывают что-то или на меня давят

30. В отношениях мне хочется чувствовать...

максимально близкую связь с партнером
легкость

31. Когда меня переполняют эмоции, я...

люблю отвести душу в разговоре с кем-нибудь
нахожу, куда направить свою энергию

32. Есть определенные вещи, о которых я не рассказываю своему партнеру, потому что...

человек может разочароваться и бросить меня
это мое дело, и никому не нужно об этом знать

33. Мой партнер скорее пожалуется на то, что я...

критикую и обвиняю его
не настолько активно участвую в отношениях, как ему хотелось бы

34. Когда мы проводим время по отдельности, я...

грущу и скучаю
радуюсь, что у меня есть время на себя

35. Если я обижаюсь на партнера, то восстанавливаюсь...

когда получаю то, что мне нужно
довольно быстро, без посторонней помощи

36. Меня больше расстроит, если партнер...

ничего не расскажет обо мне своим друзьям
расскажет друзьям что-то, из-за чего мне станет неловко

ДОДАТОК Г

Методика вивчення батьківських установок PARI (адаптована лише російською мовою)

Методика призначена для визначення ставлення Ваших батьків до Вас (насамперед мамі). Прочитайте кожне твердження та оберіть одне, спираючись тільки на Власне бачення. Деякі твердження можуть здатися схожими, але вони необхідні, щоб виявити слабкі відмінності у поглядах.

1. Если дети считают свои взгляды правильными, они могут не соглашаться * со взглядами родителей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

2. Хорошая мать должна оберегать своих детей даже от маленьких трудностей и обид.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

3. Для хорошей матери дом и семья – самое важное в жизни.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

4. Некоторые дети настолько плохи, что ради их же блага нужно научить их бояться взрослых.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

5. Дети должны отдавать себе отчет в том, что родители делают для них очень много.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

6. Маленького ребенка всегда следует крепко держать в руках во время мытья, чтобы он не упал.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

7. Люди, которые думают, что в хорошей семье не может быть недоразумений, не знают жизни

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

8. Ребенок, когда повзрослеет, будет благодарить родителей за строгое воспитание.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

9. Пребывание с ребенком целый день может довести до нервного истощения.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

10. Лучше, если ребенок не задумывается над тем, правильны ли взгляды его родителей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

11. Родители должны воспитывать в детях полное доверие к себе.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

12. Ребенка следует учить избегать драк, независимо от обстоятельств. *Виберіть лише один варіант.*

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

13. Самое плохое для матери, занимающейся хозяйством, чувство, что * ей нелегко освободиться от своих обязанностей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

14. Родителям легче приспособиться к детям, чем наоборот.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

15. Ребенок должен научиться в жизни многим нужным вещам, и поэтому ему нельзя разрешать терять ценное время.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

16. Если один раз согласиться с тем, что ребенок съябедничал, он будет это делать постоянно.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

17. Если бы отцы не мешали в воспитании детей, матери бы лучше справлялись с детьми.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

18. В присутствии ребенка не надо разговаривать о вопросах пола.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

19. Если бы мать не руководила домом, мужем и детьми, все происходило бы менее организованно.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

20. Мать должна делать все, чтобы знать, о чем думают дети.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

21. Если бы родители больше интересовались делами своих детей, дети были бы лучше и счастливее.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

22. Большинство детей должны самостоятельно справляться с физиологическими нуждами уже с 15 месяцев.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

23. Самое трудное для молодой матери – оставаться одной в первые годы воспитания ребенка.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

24. Надо способствовать тому, чтобы дети высказывали свое мнение о жизни и о семье, даже если они считают, что жизнь в семье неправильная.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

25. Мать должна делать все, чтобы уберечь своего ребенка от разочарований, которые несет жизнь.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

26. Женщины, которые ведут беззаботную жизнь, не очень хорошие матери.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

27. Надо обязательно искоренять у детей проявления рождающейся ехидности.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

28. Мать должна жертвовать своим счастьем ради счастья ребенка.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

29. Все молодые матери боятся своей неопытности в обращении с ребенком.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

30. Супруги должны время от времени ругаться, чтобы доказать свои права.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

31. Строгая дисциплина по отношению к ребенку развивает в нем сильный характер.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

32. Матери часто настолько бывают замучены присутствием своих детей, что им кажется, будто они не могут с ними быть ни минуты больше.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

33. Родители не должны представлять перед детьми в плохом свете.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

34. Ребенок должен уважать своих родителей больше других.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

35. Ребенок должен всегда обращаться за помощью к родителям или учителям вместо того, чтобы разрешать свои недоразумения в драке.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

36. Постоянное пребывание с детьми убеждает мать в том, что ее воспитательные возможности меньше умений и способностей (могла бы, но...)

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

37. Родители своими поступками должны завоевывать расположение детей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

38. Дети, которые не пробуют своих сил в достижении успехов, должны знать, что потом в жизни могут встретиться с неудачами.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

39. Родители, которые разговаривают с ребенком о его проблемах, должны знать, что лучше ребенка оставить в покое и не вникать в его дела.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

40. Мужья, если не хотят быть эгоистами, должны принимать участие в семейной жизни.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

41. Нельзя допускать, чтобы девочки и мальчики видели друг друга голыми.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

42. Если жена достаточно подготовлена к самостоятельному решению проблем, то это лучше и для детей, и для мужа.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

43. У ребенка не должно быть никаких тайн от своих родителей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

44. Если у вас принято, что дети рассказывают вам анекдоты, а вы – им, то многие вопросы можно решить спокойно и без конфликтов.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

45. Если рано научить ребенка ходить, это благотворно влияет на его развитие.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

46. Нехорошо, когда мать одна преодолевает все трудности, связанные с уходом за ребенком и его воспитанием.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

47. У ребенка должны быть свои взгляды и возможность их свободно высказывать.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

48. Надо беречь ребенка от тяжелой работы.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

49. Женщина должна выбирать между домашним хозяйством и развлечениями.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

50. Умный отец должен научить ребенка уважать начальство.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

51. Очень мало женщин получает благодарность детей за труд, затраченный на их воспитание.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

52. Если ребенок попал в беду, в любом случае мать всегда чувствует себя виноватой.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

53. У молодых супругов, несмотря на силу чувств, всегда есть разногласия, которые вызывают раздражение.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

54. Дети, которым внушили уважение к нормам поведения, становятся хорошими и уважаемыми людьми.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

55. Редко бывает, что мать, которая целый день занимается ребенком, сумела быть ласковой и спокойной.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

56. Дети не должны вне дома учиться тому, что противоречит взглядам их родителей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

57. Дети должны знать, что нет людей более мудрых, чем их родители.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

58. Нет никакого оправдания ребенку, который бьет другого ребенка.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

59. Молодые матери страдают по поводу своего заключения дома больше, чем по какой-нибудь другой причине.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

60. Заставлять детей отказываться и приспособливаться – плохой метод воспитания.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

61. Родители должны научить детей найти занятие и не терять свободного времени.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

62. Дети мучают своих родителей мелкими проблемами, если с самого начала к этому привыкнут.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

63. Когда мать плохо выполняет свои обязанности по отношению к детям, это, пожалуй, значит, что отец не выполняет своих обязанностей по содержанию семьи.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

64. Детские игры с сексуальным содержанием могут привести детей к сексуальным преступлениям.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

65. Планировать должна только мать, так как только она знает, как положено вести хозяйство.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

66. Внимательная мать знает, о чем думает ее ребенок.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

67. Родители, которые выслушивают с одобрением откровенные высказывания детей о их переживаниях на свиданиях, товарищеских встречах, танцах и т. п., помогают им в более быстром социальном развитии.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

68. Чем быстрее слабеет связь детей с семьей, тем быстрее дети научатся разрешать свои проблемы.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

69. Умная мать делает все возможное, чтобы ребенок до и после рождения находился в хороших условиях.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

70. Дети должны принимать участие в решении важных семейных вопросов. *Виберіть лише один варіант.*

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

71. Родители должны знать, как нужно поступать, чтобы дети не попали в трудные ситуации.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

72. Слишком много женщин забывает о том, что их надлежащим местом является дом.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

73. Дети нуждаются в материнской заботе, которой им иногда не хватает.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

74. Дети должны быть более заботливы и благодарны своей матери за труд, вложенный в них.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

75. Большинство матерей опасаются мучить ребенка, давая ему мелкие поручения.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

76. В семейной жизни существует много вопросов, которые нельзя решить путем спокойного обсуждения.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

77. Большинство детей должны воспитываться более строго, чем происходит на самом деле.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

78. Воспитание детей – тяжелая, нервная работа.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

79. Дети не должны сомневаться в разумности родителей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

80. Больше всех других дети должны уважать родителей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

81. Не надо способствовать занятиям детей боксом или борьбой, так как это может привести к серьезным проблемам.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

82. Одно из плохих явлений заключается в том, что у матери нет свободного времени для любимых занятий.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

83. Родители должны считать детей равноправными во всех вопросах жизни.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

84. Когда ребенок делает то, что обязан, он находится на правильном пути и будет счастлив.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

85. Надо оставить ребенка, которому грустно, в покое и не заниматься им.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

86. Самое большое желание любой матери – быть понятой мужем.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

87. Одним из самых сложных моментов в воспитании детей являются сексуальные проблемы.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

88. Если мать руководит домом и заботится обо всем, вся семья чувствует себя хорошо.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

89. Так как ребенок – часть матери, он имеет право знать все о ее жизни.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

90. Дети, которым разрешается шутить и смеяться вместе с родителями, легче принимают их советы.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

91. Родители должны приложить все усилия, чтобы как можно раньше справляться с физиологическими нуждами.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

92. Большинство женщин нуждаются в большем количестве времени для отдыха после рождения ребенка, чем им дается на самом деле.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

93. У ребенка должна быть уверенность в том, что его не накажут, если он доверит родителям свои проблемы.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

94. Ребенка не нужно приучать к тяжелой работе дома, чтобы он не потерял охоту к любой работе.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

95. Для хорошей матери достаточно общения с семьей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

96. Порой родители вынуждены поступать против воли ребенка.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

97. Матери жертвуют всем ради блага собственных детей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

98. Самая главная забота матери – благополучие и безопасность ребенка.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

99. Естественно, что двое людей с противоположными взглядами в супружестве ссорятся.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

100. Воспитание детей в строгой дисциплине делает их более счастливыми.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

101. Естественно, что мать «сходит с ума», если у нее дети эгоисты и очень требовательны.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

102. Ребенок никогда не должен слушать критические замечания о своих родителях.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

103. Прямая обязанность детей – доверие по отношению к родителям. *Виберіть лише один варіант.*

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

104. Родители, как правило, предпочитают спокойных детей драчунам.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

105. Молодая мать несчастна, потому что многие вещи, которые ей хотелось бы иметь, для нее недоступны.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

106. Нет никаких оснований, чтобы у родителей было больше прав и привилегий, чем у детей.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

107. Чем раньше ребенок поймет, что нет смысла терять время, тем лучше для него.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

108. Дети делают все возможное, чтобы заинтересовать родителей своими проблемами.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

109. Немногие мужчины понимают, что матери их ребенка тоже нужна радость.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

110. С ребенком что-то не в порядке, если он много расспрашивает о сексуальных вопросах.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

111. Выходя замуж, женщина должна отдавать себе отчет в том, что будет вынуждена руководить семейными делами.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

112. Обязанностью матери является знание тайных мыслей ребенка.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

113. Если включать ребенка в домашние заботы, он легче доверяет им свои проблемы.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

114. Надо как можно раньше прекратить кормить ребенка грудью и из бутылочки (приучить самостоятельно питаться).

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

115. Нельзя требовать от матери слишком большого чувства ответственности по отношению к детям.

полностью согласен (-сна) почти согласен (-сна)
скорее не согласен (-сна) полностью не согласен (-сна)

ДОДАТОК Д

Рівень суб'єктивного контролю (тест адаптований лише російською)

Оберіть твердження відповідно до того, погоджуєтесь Ви чи ні.

1. Продвижение по службе больше зависит от удачного обстоятельства, чем * от способностей и усилий человека.
не соласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
2. Большинство разводов происходит оттого, что люди не захотели приспособиться друг к другу.
не соласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
3. Болезнь – дело случая; если уж суждено заболеть, то ничего не поделаешь *
не соласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
4. Люди оказываются одинокими из-за того, что сами не проявляют интереса * и дружелюбия к окружающим.
не соласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
5. Осуществление моих желаний часто зависит от везения. *
не соласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
6. Бесплезно предпринимать усилия для того, чтобы завоевать симпатию других * людей.
не соласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)

- согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
7. Внешние обстоятельства – родители и благосостояние – влияют на семейное *
счастье не меньше, чем отношения супругов.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
8. Я часто чувствую, что мало влияю на то, что происходит со мной. *
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
9. Как правило, руководство оказывается более эффективным, когда полностью *
контролируются действия подчиненных, а не полагаются на их
самостоятельность.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
10. Мои отметки в школе чаще зависели от случайных обстоятельств (например, *
от настроения учителя), чем от моих собственных усилий.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
11. Когда я строю планы, то я, в общем, верю, что смогу осуществить их. *
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
12. То, что многим людям кажется удачей или везением, на самом деле является *
результатом долгих целенаправленных усилий.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

13. Думаю, что правильный образ жизни может больше помочь здоровью, чем врачи * и лекарства.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
14. Если люди не подходят друг другу, то, как бы они ни старались, наладить * семейную жизнь они всё равно не смогут.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
15. То хорошее, что я делаю, обычно бывает по достоинству оценено другими. *
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
16. Дети вырастают такими, какими их воспитывают родители. *
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
17. Думаю, что случай или судьба не играют важной роли в моей жизни. *
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
18. Я стараюсь не планировать далеко вперед, потому что многое зависит от того, * как сложатся обстоятельства.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
19. Мои отметки в школе больше всего зависели от моих усилий и степени * подготовленности.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)

- скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
20. В семейных конфликтах я чаще чувствую вину за собой, чем * за противоположной стороной.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
21. Жизнь большинства людей зависит от стечения обстоятельств. *
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
согласен (-сна) полностью
22. Я предпочитаю такое руководство, при котором можно самостоятельно * определять, что и как делать.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
23. Думаю, что мой образ жизни ни в коей мере не является причиной моей болезни * или болезней.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
24. Как правило, именно неудачное стечение обстоятельств мешает людям * добиться успеха в своем деле.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
25. В конце концов, за плохое управление организацией ответственны сами люди, * которые в ней работают.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)

- согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
26. Я часто думаю, что ничего не могу изменить в сложившихся отношениях * в семье.
- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
27. Если я очень захочу, то смогу расположить к себе почти любого. *
- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
28. На подрастающее поколение влияет так много разных обстоятельств, что усилия родителей по воспитанию детей часто оказываются бесполезными.
- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
29. То, что со мной случается, – это дело моих собственных рук. *
- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
30. Трудно бывает понять, почему руководители поступают так, а не иначе. *
- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
31. Человек, который не смог добиться успеха в своей работе, скорее всего * не проявил достаточно усилий.
- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
32. Чаще всего я могу добиться от членов моей семьи того, что я хочу. *

- не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
33. В неприятностях и неудачах, которые были в моей жизни, чаще всего были *
виноваты другие люди, чем я сама.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
34. Ребенка всегда можно уберечь от простуды, если за ним следить и правильно *
его одевать.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
35. В сложных обстоятельствах я предпочитаю подождать, пока проблемы *
разрешатся сами собой.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
36. Успех является результатом упорной работы и мало зависит от случая или *
везения.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
37. Я чувствую, что от меня больше, чем от кого бы то ни было, зависит счастье *
моей семьи.
не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью
38. Мне всегда трудно было понять, почему я нравлюсь одним людям и не
нравлюсь * другим.

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

39. Я всегда предпочитаю принять решение и действовать самостоятельно, а не *
надеяться на помощь других людей или на судьбу.

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

40. К сожалению, заслуги человека остаются непризнанными, несмотря на все его *
старания.

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

41. В семейной жизни бывают такие ситуации, которые невозможно разрешить *
даже при самом сильном желании.

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

42. Способные люди, не сумевшие реализовать свои возможности, должны винить *
* в этом только самих себя.

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

43. Многие мои успехи были возможны только благодаря помощи других людей. *

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)
скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью

44. Большинство неудач в моей жизни произошло от неумения, незнания или лени *
* и мало зависело от везения или невезения.

не согласен (-сна) полностью
не согласен (-сна) частично
скорее не согласен (-сна), чем согласен (-сна)

скорее согласен (-сна), чем не согласен (-сна)
согласен (-сна) частично
согласен (-сна) полностью